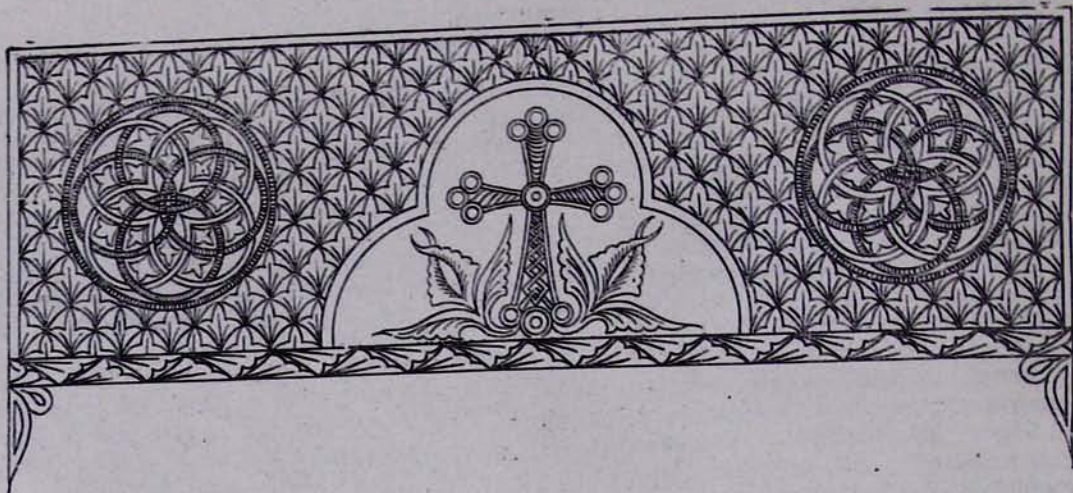

2. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԵՂԵՌՆ ՄԸ ԵՎ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Թող այս էջերը ձեռնիկն իմ պաշտելի մորկանս, որ զարհուրելի տարիներու բովանդակ լեզին ըմպեց, անգուգական եղբորս Հայկին, զոր դանիներ խամբեցուց իր գաւուրին մեջ, ու բոլոր այն եղբայրներուն, զորս այն սև գիշերը հնձեց նիվաղը ու ա՛լ ետ չդարձուց...:

Գ.— ԵՂԵՌՆԸ ԻՐ ՊՈՌԹՎՈՒՄԻՆ ՄԵՋ

Լ.— ՌԱՎԱՅԻ ԶԵՓՈՐԸ

Հայ ժողովուրդը իր ամենեն խանդավառ պահերեն մեկը կապրեր, երբ աշխարհ ալեկոծվեցավ մեկնա՝

1914 հուլիս 28-ին կրոնիկեր համաշխարհային պատերազմը, ճիշտ այն օրերուն, երբ հայ ժողովուրդը, բռնկած վերելքի ճիգով, տեսիլքներու և հույսերու մեջ կողոզվեր: Եվ րոպա նշանակած էր արդեն իր զույգ մարդ-

պանները, որոնք պիտի հսկեին բարենորոգումներուն, հայկական յոթը նահանգներու մեջ, բարօրությամբ օժտելու համար Հայոց աշխարհը: Հոֆ, նորվեգիացի, հասած էր արդեն Վան, իր պաշտոնատեղին, իսկ Վեստենենկ, հոլանդացի, կպատրաստվեր Կարին մեկնելու:

Եվ ահա լախտի հարվածը հանկարծ: Հայ ժողովուրդը կշշմեր զարհուրանքի տակ, մինչ թուրք վարիչները կխայտային ուրախութիւնն: Հոֆ ետ կճամբվեր Վանեն, մինչ Վեստենենկ Պոլսեն կդառնար արդեն իր տեղը: Կապանքն էր, զոր կփշրեր Թուրքիան, ծիծաղելով Եվրոպայի, և մեր ալ, միամտության վրա, որ Թուրքիան ծունկի բերել կարծած էր: Այլապես ալ սարսափ կանցներ հայը: Թուրք վարիչները սկսեւ էին արդեն կծու նա-

* Ապրիլյան մեծ եղեռնի 50-ամյակի առթիվ գրված 2. Ճ. Սիրունու շորս մասից բաղկացած հոդվածաշարից սույն բացառիկ համարում հրատարակում ենք Գ. Գլուխը, որը եղեռնի արյունոտ պատմությունն է: Խմբագրություն «Էջմիածին» ամսագրի:

յիլ անոր, իրենց ակնարկին մեջ հազիվ կարենալով պարտկել վրեժխնդրության բոցը:

1914 նոյեմբեր 14-ին ոռակթուրք պատերազմը կսկսեր:

Գողգոթայի ճամբան կբացվեր հայ ժողովուրդին....

II.— Դաճիճը պատրաստ

Դահիճը վաղուց կսպասեր պատրաստ: Երբ թուրան հասնելու փորձերը երիտասարդ թուրքերը որդեգրեր էին իբրև ազգային իդեալ, անոնք վճռեցին չքացնել ամեն խոչընդոտ իրենց քայլերուն առջև: Հայ ժողովուրդի մահավճիռն էր, որ անոնք տվեցին, զայն կիրարկելու համար սպասելով պատեհ ժամուն:

Մինչև որ այդ պատեհ ժամը գար, պետք էր սակայն պատրաստվել: Իթթիհադ ունեցած էր այդ հոգը, ու պատրաստվեցին էր:

Թե հայաչինջ եղեռնը պատահական ներշնչման մը արդյունքը չէր, և ոչ ալ հետևանքը այն պատրվակներուն, զորս Իթթիհադը կհեղճեց շարունակ, փաստերու ամբողջ դեպքը կա, որ կմատեն ահավոր կանխամտածությունը:

Այդ կանխամտածությունը իր թևերը երկարեց ամեն մարդե ներս: Երիտասարդ թուրքերը վճռած էին հայ ժողովուրդի ճիգերը ամլացնել բոլոր ասպարեզներու վրա:

Բոյկոտը, որ հայերու դեմ սկսավ 1913-ին Անադոլուի զանազան շրջաններուն մեջ, նախանշաններն մեկն էր եղեր այն հալածանքներուն, որոնք պիտի շղթայագրեմք շուտով: Ան կձգտեր տնտեսապես փչացնել հայերը: 1913 ապրիլին Սեբաստիային սկսեցին էր ան, տեղիւն կուսակալ Մուստաֆայի իսկ նախաձեռնութեամբ և մզկիթներուն մեջ տրված քարոզներով, և հետզհետե տարածվեցին էր Բրուսա, Իզմիր, Բանդրմա, Բալքեսիր, Բիդլիս, Իզմիր և այլն:

Նախանշաններ հետո ալ անպակաս եղան: Երիտասարդ թուրքերը ամբողջ երկիրը կկանխապատրաստեին ընդդեմ հայուն, որպեսզի վտանգի ժամուն ան կարեկցող շունենա թուրքերու մեջեն, և հալածանքները, զորս ծրագրեր էին, թուրք ժողովուրդը համախոհ գտնեն իրենց:

«Թեքիլաթը մախսուսե»-ն գերագույն օրգանը պիտի ըլլար, որ պիտի վարեր հալածանքները, մինչև վերջնական բնաջնջումը հայ ժողովուրդին իր պապենական հողերուն վրա: Ան, ղեկավարութեամբ տակ դրված ամենեն փորձված իթթիհադականներուն, պատրաստ պիտի ըլլար ճիշտ ուղղված ժամուն:

Իր բուն սպանդը սկսելի առաջ, Իթթիհադը դահիճները մարգեց նախ, անոնք, որ պիտի կազմակերպեին և վարեին տեղահանությունը, տեղահանվածները ողջ չհասցնելով սակայն սահմանված վայրերը: Պահեստի սպաներու դպրոցը, որ մարմին առավ 1914-ի անոն, ամենեն հարմար վայրն էր կադրեր պատրաստելու: Անոնք, որ նույն դպրոցը գտնվելու առիթը ունեցան ինձի պես, գիտեն, որ պահեստի սպաներու հրահանգիչ սպաներն մեկուն՝ Վեյսել բեյի առաջնորդության տակ, կմարզվեին զանազան գումարտակների հավաքված զուտ թուրք երիտասարդներ, հրամանատար դառնալու համար քիչ հետո այն հրոսախումբներուն, որոնք պիտի գործեին Անադոլուի մեջ:

Մարդասպաններու ամբողջ ջոկը մը Իթթիհադ բանտերն ևս քաղեց: Անոնք պատրաստի եղեռնագործներ էին, և պետք չկար զանոնք կանխալ մարդելու: Բացավ բանտերուն դուռը, զինեց արհեստով այդ շարագործները, և իր կազմակերպած շեթներու շարքերը մտցուց:

Ահավոր աշխատանք էր անշուշտ ամբողջ ժողովուրդ մը չքացնել: Իթթիհադը չէր բավականացած գաղտնի հրահանգներ տեղացնելով գավառական իշխանութեաց. օրեր առաջ հրահանգիչներ ալ պատած էին գավառե գավառ՝ տեղահանությունը կազմակերպելու համար իր բոլոր մանրամասնությունն մեջ:

Իրենց ստացած հրահանգներուն համաձայն, տեղական իշխանությունն առաջին գործն եղավ բնակչության և գլխավորաբար հայերուն զենքերն հավաքել՝ անզեն գտնելու համար զանոնք ճակատագրական պահուն: Հետագային հայտնի եղավ, թե ինչ վայրագութեամբ կիրարկվեցին էր կեդրոնի այս հրամանը:

Իշխանությունն երկրորդ մտահոգությունը հայ զինվորները ևս անզեն ձգեցին էր: Հետևաբար գրեթե ամենուրեք առնվեցան անոնց զենքերը և զետեղվեցան բանվորական վաշտերու («ամելե թաբուրու») մեջ:

Կանխազգուշական ուրիշ միջոցի մը ևս պետք եղավ դիմել: Մարսափներու շրջանը սկսելի առաջ, անհրաժեշտ էր, որ անգլուխ մնա հայ ժողովուրդը վտանգի սեմին: Պետք էր ուրեմն, զանգվածները տեղահան չըրած, ձերբակալել հայ ղեկավարությունը, հոգևորական թե աշխարհական: Այս մասին ևս թուրք կառավարությունը պատշաճ հրահանգները վաղուց էր ղրկած ոստիկանական օրգաններուն:

Գոնե մենք, Պոլսո մեջ, շաբաթներ առաջ գիտեինք, թե զմոսված պահարաններու մեջ ցանկեր հաղորդված են ոստիկանական պա-

հականոցներուն՝ հետագա հրահանգի մը վրա բացվելու համար:

Դահլճը, դանակը սրած, պատրաստ էր արդեն հոշոտելու իր որսը:

III.— Առանց տեր ու պաշտպանի

Զոհը միս-մինակ էր հիմա դահլճին առջև: Դաշնակից պետությունները, այսինքն անոնք, զորս հայ ժողովուրդը բարեկամ կարծեք էր իրեն, կռվի բռնված էին թուրքին հետ, և անոնցմե որեէ հույս չկար, եթե վտանգ մը սպառնար հայուն:

Հայը չէր կրնար ապավինիլ նաև գերմանին: Նախ որ հիմա զինակիցն էր ան թուրքին և հետո, ան բարեկամ երբեք չէր եղած հայուն:

Հայ ժողովուրդը գիտեր, թե Բեռլինի մեջ մեկն էր եղեր ան հայ դատը խոշտանգողներն, և սառն էր մնացեր միշտ դեպի հայկական տառապանքները: Ան էր եղեր, որ հետագային ալ չկամություն էր ցույց տվի հայկական բարենորոգումներուն հանդեպ, և Համիդ, հանձին Վիլհելմի, թանկագին զորավիգ մը գտած էր միշտ իր բովանդակ տիրապետության ընթացքին: Անկե ապավեն սպասել միամտություն պիտի ըլլար մանավանդ հիմա:

Ավստրիան կըսէր Գերմանիո հետքերուն վրային, և ան ալ ստիպված էր խուլ մնալ հայոց ճիշդուն, երբոր հնչեր վտանգի ժամը: Բուլղարները, սակայն, որոնք նույնպես դաշնակից դարձան թուրքերուն 1915 հոկտեմբեր 14-ին, այսինքն երբ բուն զարհուրանքի ամիսներն անցած էին, կռվի մտնելի առաջ, երբ արդեն հայտնի էր իրենց ուղին, որուն պիտի հետևեին, իրենց սահմանները բացին թուրքիային փախչող հայերուն և թույլ տվին, որ մամուլին մեջ արձագանք գտնեն հայ ողբերգությունը: Կոմի մտնելի հետո ալ թուրքերու կողքին, անոնք չլքեցին իրենց բարյացակամությունը հայերուն հանդեպ, ըլլա իրենց երկրին մեջ, ըլլա իրենց Պոլսո դեսպանատան միջոցով: Ոչ միայն աքսորեն բերել տվին իրենց հպատակները, այլև հնարավորություն տվին, որ վտանգված հայեր կարենան ապաստանիլ իրենց հողը:

Հայոց իբր ապավեն չեղոք պետությունները կ'մնային լոկ: Անոնցմե Իտալիան, երբեմն զինակից Գերմանիո, բայց արդեն հակիլ սկսած էր մյուսներուն: Ան 1915 ապրիլ 25-ին զաղտնի դաշնագիր պիտի կնքեր դաշնակիցներուն հետ, և շուտով կռվի պիտի մտներ անոնց կողքին:

Ամերիկան կ'մնար միայն, և բարեբախտություն եղավ հայերուն համար, որ ան չեղոք էր դեռ հայաջինջ զարհուրանքներու ամենն

բունը շրջանին: Անոր դեսպանը, Մորգենթաու, բարյացակամությամբ լեցված էր դեպի հայն ու իր տառապանքները, և պետք է ըսել, որ ի նպաստ հայերու միջամտություններն հաճախ ըրավ: Այնպիսի գաղաններու դիմաց, որոնք Թալեմեն ու էնվերն էին և որոնց կողքին գերման Վանգենհայմը կար, իր դիմումները մեծ մասամբ դատապարտված էին անպատու մնալու: Միակ բարիքն այն եղավ, որ ան շատ բան տեսավ ու լսեց, ու հետո գնաց պատմել աշխարհին:

Մոնսիյոր Դոլչին, որ պապին նվիրակն էր Պոլսո մեջ և հայերուն ալ բարեկամ, մեծ բան մը չկրցավ ընել: Իր միջամտությունները կաթոլիկներու ի նպաստ բարեխոսություններն անդին չանցան:

Հայը իսկապես անապավեն էր:

IV.— Շփոթած հայը

Ինչ պիտի կրնար ընել խեղճ հայը, այսպես անպաշտպան, ահավոր վտանգին առջև, որ կապառնար իր բովանդակ գոյությունը:

Շփոթեցավ ամենն առաջ ինքը, հայ դեկավարությունը, — ազգային իշխանություններն ըլլան թե հայ կուսակցությունները: Զավեն պատրիարք Աթուռ եկեր էր 1913-ին, ճակատագրական պահու մը. բախտն ունեցեր էր մասնակից ըլլալու մեր խանդավառության վերջին օրերուն, դիմավորելու համար քիչ հետո բովանդակ տագնապները հայ ժողովուրդի փորձություն և անդհանրի դժնդակ տարիներուն:

Այնքան զարհուրելի էր ստեղծված պահը, որ ոչ ինք, ոչ ալ ազգային վարչությունը, որուն գլուխն էր, կրնային ճար մը գտնել զավանդներն հասնիլ սկսող ողորմուկ ճիշդուն:

Ուրիշ բան չէր մնար իրենց ընել, բայց եթե ողորքել զազանք՝ հայոց հավատարմական զգացումներուն մասին հազար հավաստիք տալով:

Պատերազմի հայտարարութենեն քիչ հետո, ազգային վարչությունը, ինչպես գրված է խառն ժողովի 1914 օգոստոս 29-ի ատենագրության մեջ, կորոշեց օսմանյան կառավարության հետ ունեցած իր հարաբերությանց մեջ վերջին աստիճանի զգույշ և հաշտարար ուղղություն մը որդեգրել: Իսկ 1914 հոկտեմբեր 20-ին (նոյեմբեր 2), Թուրքիո պատերազմի մտնելու վաղորդայնին, կհանձնարարեք պատրիարքին՝ լավ հարաբերություններ մշակել իթթիհադական կուսակցության և կառավարության հետ և ջանալ մեղմացնել զավանդներու կացությունը, կորոշեք հանուն հայ վաճառականներու և բարեկեցիկ դասակարգին, շրջուն հիվանդանոց մը ստեղծել իր

բոլոր կազմածովը, և հրահանգ ուղղել ամենուրեք, որպեսզի հայ ժողովուրդը անթերի կատարե իրեն վիճակված պարտականությունները:

Պատրիարքարանը համապատասխան հրահանգներ կփութացնեն դավադիր առաջնորդներուն ալ, թեև դրեւով իր շրջաբերականին մեջ սիրալիր հարաբերություններ մշակել տեղական իշխանությունաց հետ և օժանդակել անոնց ջանքերուն, խոհեմ ըլլալ իրենց դիմումներուն մեջ, և հորդոր կարգալ ժողովուրդին, որպեսզի իրենց հարեաններուն հետ վարվին սիրալիր, «օգնեն անոնց անձնվիրությունամբ և զոհողությամբ, հարգեն անոնց զգացումները, հեռատես և շրջահայաց ըլլան ամեն ժամանակե ավելի, առիթ չտան թյուրիմացությանց, և ըստ ամենայնի զգուշ ըլլան իրենց խոսքերուն և վարմունքին մեջ, զի հայտնի է, թե այսպիսի ժամանակի մը մեջ մարդիկ ջղագրգիռ և դյուրագրգիռ կդառնան»:

Նվազ շփոթած և անճրկած չէին նաև հայ կուսակցությունները:

Այս տողերը գրողը գիտե, որ և՛ մեկին ավելի, հուսահատությունն ու բարոյալքությունը, որ կտրին Պոլսո հայ ղեկավարության մեջ մեծ աղետի նախօրյակին: Լավատես քիչերը միայն կային, և անոնք ալ այն միամիտներն էին, որ կկարծեին, թե գերմաններու ներկայութեան թուրքերը պիտի չհամարձակին ծայրահեղությանց դիմել: Բոլոր մշուները, անմիջական վտանգի մը սարսափին հաճախներն տակ, իրենց բոլոր կարելի կրնին, որպեսզի զգուշ մնա հայ ժողովուրդը, և թուրք վարիչները գրգռելու ամենադուրս առիթ չտա: Շատ ալ չմեղադրենք հիմա անոնց այս մտավախությունը, թե և ճիշտ է, որ այս մտավախությունն էր, որ հայերը դրեց ժամներեք շտապել իրենց զինքերն հանձնելու և զանոնցի պես երթալ սպանդանոց: Եվ եթե տեղ-տեղ հայերը կրցան ընդվզման պահեր արձանագրել ինչպես Վանի և Մվեդիո (Մուսա լեռ) մեջ, և կամ սուղի ծախել իրենց արյունը, ինչպես այդ Շարին-Գարահիսարի և Եղեմի մեջ պատահեցավ, տեղական նախաձեռնությանց արդյունքն էր միայն, և ոչ թե ընդհանուր մտայնության մը պտուղը:

Դաշնակցությունը, օրինակ, Կարնո իր ընդհանուր ժողովին ետ դարձեր էր սահմանակամ: Մերժեք էր Իթթիհադի երեք ներկայացուցիչներուն՝ Բեհանգլին Շաքիրի, Օմեր Նաջիի և Հիլմիի իրեն ըրած առաջարկը պատերազմի պարագային թուրքի գործակցելու Կովկասի մեջ, և բավականացեր էր ըսելու անոնց, որ հայը ստիպված է իր քաղաքացիի պարտքը կատարել ինչպես թուրքի մեջ թուրքի հանդեպ, նույնպես Ռուսիո մեջ՝

ուս պետություն: Գիտեք, որ սպանալիքը, զոր այդ առթիւ զգացուցեր էին իրեն Իթթիհադի պատվիրակները, բլրՖ մը չէր, և կզգար հետեւաբար, որ պիտի չուշանա տագնապի պահը: Իրեն ուրիշ բան չէր մնացած ընել, եթե ոչ սպասել, կասկածով ու դողով, դեպքերու ընթացքին, մանավանդ քանի Իթթիհադի պետերը, Թալեաթն իրենց գլուխը, սպանալիքներ կզգացնէին շարունակ, Կովկասի ղեկներուն համար պատասխանատու հռչակելով ամբողջ հայ ժողովուրդը:

Նշակյանները կանցնէին տարբեր տագնապ մը: Հորմահետե 1914 հուլիսին ձերբաւարված էին իրենց տնոտիստները, անոնց գլխավոր ղեկավարները արդեն նետված էին բանտ, և կսպասէին շարագուշակ ճակատագրի մը, որ պիտի չուշանար:

Հուսեին Զահիդ կպատմե իր հուշերուն մեջ Վարդգեսի դիմումը Թալեաթ փաշային, տեղահանութենէն քիչ առաջ, երբ արդեն շշուկներ կային ոստիկանությանց ղրկված ցանկերու մասին: Թալեաթ, ակնարկելով այն միջամտության, զոր ցարական Ռուսիա փորձեց Արեւելան նահանգներու հայերուն ի նպաստ, Բալկանյան պատերազմէն հետո, կըսե հայոց համար միջամտություն ընելու եկող հայ երեսփոխանին:

— Հիմա կարգը մերն է, Վարդգես: Գիտե՞ս յա, ինչպես արյուն փսխել տվիք ինձի: Գիտե՞ս յա, ի՞նչ տեսակ փորձանք մը բացած էիք այս երկրի գլխուն...

«Վարդգեսի հիշեցնելէ հետո, — կշարունակե Զահիդ, — թե կառավարությունը ինչ տառապանքներ կրեց այդ ձեռնարկին վրա, զոր հայ կոմիտեները քաջալերեցին և այնքան մեծ երջանկությամբ դիմավորեցին, Թալեաթ ավելցուց:

— Քաղաքականություն է այս, Վարդգես: Կարգով է: Հիմա մենք ենք ուժեղը: Թրքական շահը ինչ որ պահանջե, այն պիտի ընենք...»:

Եվ մյուս կողմն աղետալ լուրերը կշարունակէին հասնիլ գավառներն: Սեբաստիայէն Երզնկա տանող ճամբուն վրա, Սուշհի մոտերը, 1914 դեկտեմբեր 18/31-ին, սպաննուվեր էր Երզնկայի առաջնորդ Սահակ վարդապետ Օդաբաշյան, երբ իր պաշտոնատեղին կերթար: Ինչպես պիտի պայացուցվեր հետո, ոճրագործները Սեբաստիո արյունկղակ կուսակալին՝ Մուամմերի կողմն ղրկված էին ետեն:

Ու ադէկ հետո հարստահարությանց և սպանությանց ամբողջ շարք մը սկսեք էր գավառներու մեջ, զարհուրանքով լեցնելով հայերը գրեթե ամենուրեք և անոնց թախանձագին ճիւղեր հասցնելով մայրաքաղաք:

Գավառէն հասնող այս նոր գուլթերը սարսափով կհամակեն անշուշտ Պոլիսը ևս:

Ազգային իշխանությունները անճրկած էին: Ազգային երեսփոխանական ժողովը վաղուց էր ընդհատած իր նիստերը, ու Պատրիարքարանը լքված կմնար իր բախտին: Ան ստիպար վեցավ խորհրդակցական վերջին ժողովի մը կանչել հայ երեսփոխաններն ու ծերակուտականները, ու անոնց հետ կարգ մը կարևոր ազգայիններ ալ: Պատմական այդ ժողովը տեղի ունեցավ 1915 ապրիլ 10/23-ին: Դժբախտաբար բացակա էին հայ երեսփոխաններն և ծերակուտականներն ոմանք: Երկար խորհրդակցություններ հետո, ժողովը պաշտոն տվավ Գրիգոր Զոհրապի և Զավեն Դիլբերի՝ խմբագրել հիշատակագիր մը, որի հատուկ պատվիրակություն մը պիտի գործարարեին կառավարության՝ հայոց հավատարմությունը բացատրելու, գավառներու կացությունը ներկայացնելու, և պետության բարյացակամության կողմը ընելու համար:

... Եվ մինչդեռ ժողովը հայոց ցավերուն համար ճար կմտածեր, անդին, թուրք կառավարությունը իր վերջին հրահանգները կարձակեր, ձեռքալեռնու համար հայ մտավոր բնորանին Պոլսո և գավառներու մեջ:

Ապրիլ 24-ի նախընդորն էր....

V.— «Դժոխային մեքենան»

Մինչ հայը, այսպես շփոթած, էր գիտեր ուրկե՝ ապավեն աղերսե իրեն, կազմ ու պատրաստ էին արգեն իր դահիճները՝ խողովողելու համար իրենց հեք զոհը:

Երեք ճիվաղներ, որոնք Բեհանգդին Շաքիրը, նազըմն ու Շյուքրին էին, իթթիհադի ընդհանուր կեդրոնին հրամանով, կազմած էին վաղուց մեծ եղեռնին ծրագիրը, և արգեն տեսնված էին բոլոր կանխապատրաստությունները՝ կիրարկության դնելու համար այդ ծրագիրը իր պատեհ ժամուն:

Եղեռնի տասնաբանյան, զոր մշակեր էր հրեշներու երրյակը, հետևյալ կետերը ուներ.

ա. Խափանել բոլոր հայ ընկերակցությունները, ձեռքալեռն անոնց ղեկավարությունը, ինչպես և բոլոր անոնք, որոնք որեէ ատեն իթթիհադի հանդեպ թշնամական կեցվածք ունեցած էին, աքսորել զանոնք դեպի Մուսուլի և Բաղդադի շրջանները, և բնաջնջել զանոնք ճամբան կամ ուրիշ տեղեր:

բ. Դիմադրության անատակ ձգելու համար հայ ժողովուրդը սարսափներու ազդանշանը տրված ատեն, հայերեն հավաքել նախապես ամեն տեսակ զինքերը:

գ. Կարելի բոլոր միջոցներով իսլամական կարծիքը գրգռել ընդդեմ հայերուն, և մասնավորապես Վանի, Կարինի կամ Աղանայի նման շրջաններու մեջ, ուր հայերը իրենց հին գործունեությամբ իսլամներու մեջ ևս ունեցած

սոսնցուցած էին, կազմակերպել դեպքեր՝ այդ ուղիք վելի ևս գրգռելու համար:

դ. Կարինի, Վանի, Խարբերդի և Բաղդադի նման վայրերու մեջ, իսլամ ժողովուրդին թուղով սարսափներու կիրարկությունը, զորքերը և կարգապահական ուժերը իբրև թե ջարդերը և կարգապահական ուժերը իբրև Աղանայի, Սեարգիլիլու գործածելու, իսկ Աղանայի, Սեարստիո, Բրուսայի, Նիկոմիդիո և Զմյուռնիո բնակիչներ, ընդհակառակը, զինվորական պես տեղեր, ընդհակառակը, զինվորական ուժով օգնել իսլամներուն իրենց նախճիրներուն մեջ:

ե. Տառացի կերպով բնաջնջել հիսուններ վար այրերը, իսկ աղբիւններն ու մանուկները պահել՝ իսլամացվելու համար:

զ. Անհետացնել արտասահման խույս տալ հաջողողներու թուրքիո պարագաները:

է. Զանազան պատրվակներով իրենց պաշտոններեն քշել պետական հայ պաշտոնյաները:

ը. Բանակին մեջ գտնվող հայերը ջնջել պատշաճ ձևերով:

թ. Գործողությունները սկսիլ ամենուրեք միևնույն ժամանակ, և այսպիսով հնարավորություն չտալ հայերուն՝ ինքնապաշտպանության համար պատրաստվելու:

ժ. Բնաջնջման այս ծրագիրը գաղտնի պահել քանի մը հոգիի մեջ միայն, մինչև կիրարկության վայրկյանը:

Թախաթ, իր հավանությունը տալիս հետո երրյակ շարագործներու եղեռնական ծրագրին հայոց տարագրության և անոր հարակից միջոցառումներուն մասին, հետևյալ հրահանգը կուղղեր.

«Հայերուն իրենց քնակվարեն հանվելով, բանակին չկարենալ սպառնալու և երկրին խաղաղությունը չկարենալ խանգարելու համար ուրիշ վայրեր ղրկվիլը քաղաքային և զինվորական իշխանությանց կողմից որոշված ըլլալուն, այս որոշումին շուտափույթ գործադրության շատ մեծ պետք կա:

Իրականության մեջ իր գոյությունը պաշտպանելու համար, պատերազմի դաշտերուն վրա, իր հազարավոր զավակները զոհող և այս պահուն առանց ցեղի և կրոնի խտրության, իր բոլոր հպատակներեն հայերն իբրև հանդեպ ամեն ժամանակե՝ ավելի աջակցություն ակնկալող կառավարության մը, զինքը ներսեն զբաղեցնողներուն և կոնական զարնելու աշխատողներուն հանդեպ այս որոշման հանգիլը և միևնույն ժամանակ անոր գործադրության մեջ շթերանալը՝ շատ բնական և օրինական իրավունք է:

Ըստ այնմ հարկ եղածին լուրջ կերպով գործադրությունը կհրահանգվի»:

Պաշտոնական տարազն էր միայն սա սարսափներուն, զորս ծրագրած էին իթթիհադն ու իր գլխավորած կառավարությունը, ինչպես

պիտի ըլլային այն օրենքները, զորս սույն կառավարությունը պիտի հրատարակեր առիթն առիթ, օրինական ձև տալու համար զենքերու խուզարկության, տեղահանության, լքյալ գույքերու հափշտակության և այլն: Այս բոլորը իրենց հիմնական նպատակին առաջնորդելու համար, անհրաժեշտ էին սակայն այնպիսի հրեշտակին մեթոդներ, որոնք գաղտնի միայն կրնային հաղորդվել գործադիր օրգաններուն: Եվ եթե պատմությունը շատ բան չգիտցաւ գաղտնի հրահանգներուն մասին, որոնք տրված էին բերանացի կամ հատուկ պատվիրակներու միջոցով, ան սակայն տեղյակ էր ծածկագիր հրահանգներու ամբողջ կույտի մը, զոր եղծունը չբացնել չէր կրցեր: Անոնցմէ ոմանց մենք ևս պիտի ծանոթանանք այս հոգվածաշարքին ընթացքին: Ահա, օրինակ, սահմուկեցուցիչ հրահանգը, զոր հայ ժողովուրդի մյուս դահիճը, պատեհալի մական նախարար էնվեր փաշան, ուղղած էր ծածկագիր՝ ղինվորական հրամանատարությանը:

Շնորհալի կացության բերմամբ, բարձրագույն հրամանով որոշված է հայոց ամբողջական բնաջնջումը և անոնց մասին հետևյալը պիտի գործադրվի:

1. Թուրքիո մեջ գտնվող հայերը և հայ անունը կրող ոչ ղինվոր անհատները (բաշը-բողուկ), հինգ տարեկանէն վար մանուկներէն դատ, զուրս պիտի հանվին քաղաքներէն ու գյուղերէն և պիտի սպաննվին:

2. Բանակին մեջ ծառայող բոլոր հայ ղինվորները, իրենց ղինվորական շրջանին (մանտրկա) հեռացվելով, հրացանազարկ պիտի ըլլան, առանց որեւէ դեպքի տեղի տալու և ժողովուրդին տեսութենէն գաղտնաբար:

3. Բանակին մեջ ծառայող հայ սպաններն ալ հսկողության տակ պիտի առնվին, իրենց պատկանած զորանոցներու կեդրոններուն մեջ:

4. Վերահիշյալ երեք հոգվածներուն տրամադրությունները պիտի հաղորդվին բանակի հրամանատարներուն, որպէսզի այդ հաղորդագրութենէն մինչև 48 ժամ կիրարկութեան դրվին անոնք:

Չարագործ ձեռքը Պոլսն պիտի սկսեր իր կարմիր քաղը: Ու ազոր համար ուրիշ մեղսակիցներու ան կարիք ունեւ:

Արդարեւ, Պոլսո մտավորականության ձերբակալությունն ու քրտորը Իթթիհատ վստահեցաւ ուրիշ երեք ճիւղներու՝ Բեդրիին, Զանպուլադին և Ռեշադին. առաջինը ոստիկանության ընդհանուր տնօրենն էր, երկրորդը պետն էր հանրային ապահովության, և երրորդը՝ ոստիկանության քաղաքական ճշուդին տնօրենը: Ռեշադ ջուրի պես հայերէն ալ գիտեր, և թեև, բացի իր օգնական Ալի

Ռիդային, հայ օժանդակներ ալ ունեւ, բայց ասոնց գրեթե պետքը չէր զգար:

Ասոնք էին, որ շարժման պիտի դնէին «դժոխային մեքենան», սկսելով Պոլսո հայ մտավորականության ձերբակալութենէն:

VI. — «Պատեհի ժամը»

Ինչո՞ւ թուրքերը այդ ժամն ընտրեցին: Աշտիվ չգիտցվեցաւ այդ:

Սա միայն ստույգ է, որ 1915-ի գարունը շփոթության մեջ գտաւ թուրքերը: Էնվեր, հունվարի վերջերը, նվաստացած դարձեր էր Կովկասի ճակատին, Սարըղամիշի իր ձախուղած արկածախնդրութենէն հետո, որ, ըստ թուրք աղբյուրներու, 50 000 զոհ արժած էր թուրք բանակին: Զախողութեամբ վերջացեր էր նույնպէս, փետրվար 2-ին, Զեմալի արկածախնդրությունը Սվեզի անցնելու:

Հոգեկան այդ բեկումի օրերուն էր, որ ասա, փետրվարի կեսին, դաշնակից նավատորմը Դարդանէլը կսկսեր ուժեղանալ:

Եւ որ այդ օրերուն Պոլիս եղաւ, պետք է հիշել խուճապը, որ իսկույն տիրեց մայրաքաղաքին մեջ: Մինչ քրիստոնյա բնակչությունը ցնծության օրեր կապեր մոտալուտ ազատության մը հույսով, թուրքերը շփոթած էին, և իսկույն պատրաստություններ սկսան տեսնել՝ Անադոլու փոխադրելու համար սուլթանն ու կառավարությունը:

Պատմելով խուճապը, որ մարտի սկիզբը կտիրեր Պոլսո մեջ, ամերիկյան դեսպան Մորգենթաու իր հուշերուն մեջ կգրե, թե «Այդ պահուն, մայրաքաղաքին մեկնիլ սկսած էին արդեն. կիներ և մանուկներ երկրին ներսերը կտարվէին. դրամատունները հրահանգ ունէին իրենց ոսկիները Փոքր Ասիա ղրկելու. Բարձրագույն դռան ղիվանաթուղթերը էսկի-շեհի կփոխադրվէին. և միեւնոյն ատեն գրեթե բոլոր դեսպանները և իրենց հետեւողները և պաշտոնատարները իրենց կարգադրությունները կրնէին հանդեպ այն պարագային, որ քաղաքը պարպել ստիպողական կդառնար: Կոստանդնուպոլսո արվեստի գործերէն մեծ մաս մը թաղած էին նկուղներու մեջ, կամ որեւէ եղանակով պահպանած: ... Բոլոր կանխապատրաստությունները լրացած էին. կայարանին մեջ այն կառախումբերը, որոնք պատրաստ էին սուլթանը, կառավարությունը և դեսպանները Փոքր Ասիա տանիլ, շոգիի վրա էին, պատրաստ առաջին նշանին վրա մեկնելու, և մենք ամենքս կսպասէինք համաձայնական նավատորմին հաղթական ժամանումին»:

Եւ արդարեւ, մարտ 18-ին անգլիական և ֆրանսական տորմիդները կոմբակոծէին Դարդանէլը, բայց, ավա՞ղ, «Պուլմ»-ն, «Օ-

սեան»-ը և «Իռեգիտիբլ»-ը վրա տալիս հետո, կքաշվեին ետ: Ցնծուկյան օր մը եղավ այդ թուրքերուն և գերմաններուն համար: Կվախցվեին, սակայն, որ դաշնակիցները այս ձախողութենէն առանց հուսահատելու, զորք ցամաք կհանեն թերակղզին: Այնպես որ տագնապը փարատած չէր, ու խուճապը միշտ կտիրեր:

Թուրքերուն համար պատեհ ժամն էր Պոլսո հայ ղեկավարութիւնը քշելու երկրին ներսերը: Պետք չէր որ Պոլիս գտնվեր ան, երբ համաձայնականները մայրաքաղաք մտնեին:

Ավելցնենք, որ թուրք վարիչներուն կասկածը անտեղի չէր: Ապրիլ 25-ին, հայ մտակածը անտեղի չէր: Դեռ անհաշիւ թուրքականութեան ձերբակալութիւններէն օր մը վերջ, անգլիացիք ու ֆրանսացիք զորք ցամաք կհանեն Գիւլիստու: Բայց, ավա՛ղ, անփառունակ պիտի վերջանար այս փորձն ալ:

VII.— Ապրիլյան հունձքը

Ուժեղեալ վեր է դիմանալ սարսուռին, որ հոգիս կըզկտեի այս պահուս, և առանց արցունքի այս տողերը գրի առնել սկսիլ:

Հնթերցողը թող ներե, եթէ գրիչս պահ մը դնեմ վար, ու աչքերս փակեմ երկուշաժ, մինչև որ մտքիս առջևն կարգով անցնին ուրվականները այնքան, այնքան եղբայրներու, զորս այն սև գիշերը ճիվաղը մեզմէ խլեց, և որոնք, ահա, կես դար հետո ալ, մեզ կծպտին նույնքան մտերիմ և նույնքան անուշ, ինչպես այն տարիներուն, երբ լեցված էինք բոլորս հույսերով ու տեսիլքներով:

Կես դար հետո ալ անոնք մեր մեջն են, մեր շուրջն ու մեր հոգիներուն մեջ, ու ճիվաղը, որ զանոնք հնձեց, ինքը չքացավ ուրվականի մը պէս...

... Մեզմէ շատերուն համար անակնկալ մը չեղավ հարվածը, որ հայ ժողովուրդի գլխուն իջավ ապրիլ 24-ի այդ շարաշուք գիշերը: Վաղուց է լուր ունեինք ցանկերու մասին, որոնք կսպասեին պահականոցները դոց պահարաններու մեջ հունձքի գիշերվան:

Ու ահա ժողովուրդի դահիճները պահը հասած սեպեցին, սկսելու համար զոհերուն առաջին քաղը, մեծ սարսափներուն չսկսած:

Իրականին մեջ ձերբակալութիւնները ապրիլ 24-ի շաբաթ օրը ցերեկին սկսան: Քանի մը հոգի ոստիկանութիւնը առավ տարավ իրենց աշխատած տեղերէն: Լուրը պտտելով, թաղե թաղ, տարածեց առաջին սարսափը: Գիշերն էր սակայն, որ ճիվաղը պտտեցավ տունները ու հավաքեց իր շարաշուք ցանկին մեջ գտնվողները: Ու Մեթթերհանի բանտին մեջ շուտով գիրար գտան հայ կուսակցութեանց կարկառուն դեմքերը, ու ասոնց հետ

մեկտեղ շուրջ 200 ուրիշներ, մեծ մասամբ գրագետ ու լրագրող, հոգեւորական և ուսուցիչ, բժիշկ և փաստաբան, ամբողջ փաղանգ մը գրչի ու մտքի մարդոց, որոնք աչքի փուշ էին թուրք վարիչներուն:

Առտուն սարսափով բացավ Պոլիս աչքերը: Գուժը տարածված էր ամբողջ մայրաքաղաքին մեջ, կսկիծ ու երկուշաժ սփռելով:

Օր մը և գիշեր մը կեդրոնական բանտը պիտի անցնեին ձերբակալվածները, իսկ ապրիլ 25-ին անոնք ճամբա պիտի հանվեին Պոլսէն ու պիտի տարվեին, Իզմիթի, Բիւլեջիկի և էսկիշէհիւրի ճամբով մինչև Սինջեմքոյ, հին բաժնիւնու համար երկու խումբի: Մեծ խումբը, որ ամենեն «վտանգավոր» սեպվածներն էր, պիտի ղրկվեին Այաշ, մյուսը, որ նվազ վտանգավորներու խումբն էր, Զանդըրը պիտի տարվեր:

Պոլսո մեջ կանգ չառին սակայն ձերբակալութիւնները: Անոնք շարունակեցան դեռ քանի մը շաբաթ, ու ձեռք անցան այս կերպով շատերն անոնցմէ, զորս ոստիկանութիւնը չէր գտեր առաջին գիշերը, և նաև նոր կասկածելիներ, որոնք բոլորն ալ ղրկվեցան մեկնողներուն ետեւն, Այաշ կամ Զանդըրը:

Զորս շաբաթ հետո, այն է մայիս 21-ին, պիտի ձերբակալվեին խորհրդարանի հայ անդամներն երկուքն ալ, Զոհրապ ու Վարդգես, ու պիտի քշվեին ավելի հեռու:

Իսկ անոնցմէ ավելի քան տարի մը հետո, Պոլսէն պիտի տարագրվեին Զավեն պատրիարքն ալ:

Ապրիլյան հունձքը Պոլսո մեջ վերջ կգտնել այս կերպով: Իթթիհատ գլխատած էր հայ ժողովուրդը հանձին իր ղեկավարութեան, ու զայն այլևս կրնար պահել մշտական անդոհանքի մը սարսափին տակ:

Թշնամին միայն Պոլսէն չէր որ քաղեց իր առաջին զոհերը: Ան ստիպված էր գալաւոր ևս անգլուխ ձգել մարտիրոսագրութեան պահուն: Առաջին անգամ, Պոլսէն իսկ առաջ, ան Վանէն սկսած էր, երբ դեռ նույնիսկ ոտքի ելած չէր Վանը: Ապրիլ 16-ին և 17-ին, ան ձեռք անցուցեր էր հոն Իշխանն ու Վռամյանը և զանոնք խողխողեց ճամբան: Եվ մինչդեռ Պոլսո մեջ ապրիլ 24-ին սկսեցին ձերբակալութիւնները մինչև մայիս 19 տեւելու համար, ապրիլին ան սկսավ իր որսը Պոլսո շրջաններուն մեջ ալ, ինչպես Իզմիթ, Պարտիզակ, Բալըքեհիւր և Աղաբաղար: Հայ կառկառուն դեմքերու այս հունձքը մայիսի առաջին շաբաթներուն տեղի պիտի ունենար գրեթէ ամենուրեք, Մեծ և Փոքր Հայքերէն մինչև Կիլիկիա:

Մայիսի կիսուն հայ ժողովուրդը որեւէ տեղ գլուխ չունեցաւ:

**

Հունձքը, զոր ճիվաղը քաղեց այդ շարաշուք գիշերը, առաջին քայլն էր հայ ժողովուրդը ընդարմացնելու: Ան ժողովեց ինչ որ անհրաժեշտ կարծեց առաջին պահուն, ամենեն կարկառուն դեմքերը՝ աննշան մարդոց, ու անմեղը՝ մեղավոր կարծածին հետ: Պոլսո մտավորականության տարագրումին քիչ հետո, Թալեաթ ըսած է Պոլսո գերման դեսպան վանգենհայմին, թե հարմար վայրկյան էր աքսորելու համար անձեր, որոնք կրնային դեր մը խաղալ, ավելցնելով որ, բնականաբար, շատերը որևէ կերպով հանցավոր չէին¹:

Ստուգիվ, Պոլսեն աքսոր քշված այդ հարյուրավոր մարդոց մեջ կային դիպվածով ձերբակալվածներ, ինչպես և մարդիկ, որոնք անվան շփոթության զոհ էին միայն: Աղոնցման ումանք իսկապես ետ դարձվեցան հետո, բայց շատեր ալ ոստիկանության շվարման մեղքը քավեցին:

Չանդրերի իրենց աքսորավայրեն Պոլիս վերադարձվեցան նաև մոտ երկու տասնյակ անձեր, որոնց պարագաները հաջողեր էին զորավոր միջամտություններ ապահովել: Այլալի աքսորականներին քիչերու միայն օգնեցին միջամտությունները. Իթթիհադի աչքին վտանգավոր էին Այալ ղրկվածներին գրեթե բոլորը:

Ու տեղն է հիշել, որ աքսոր քշվողներուն մեջ կային նաև այնպիսիները, որոնք թուրք թերթերու կաշխատակցերն առավելապես և որևէ դեր չունեին հայ կյանքին ներս. անբաղձալի սեպեց Իթթիհադը զանոնք ալ, և ուղեց այս առթիվ անոնցմե ևս ազատվիլ:

**

Ապրիլ 24-ը խորհրդանշան մըն է: Ան կխորհրդանշե նախ այն մեծ հարվածը, զոր հայ միտքը կրեց սարսափի այդ տարիներուն: Դեմքերը, զորս իրենց տուններեն ժողովեց այդ սև գիշերը կամ անոր հաջորդող օրերուն Պոլսեն ու գավառներեն, և զորս ալ ետ չդարձուց, իրենց մեջ ունեին ստվար հույլ մը մտավորականներու, որոնք կորիզն էին հոգեկան այն մեծ ճիգին, զոր կփորձեր հայ ժողովուրդի արևմտյան հատվածը, տեսիլներով և հույսերով բռնկած այդ տարիներուն: Կորուստը ահավոր էր հայ մտքին համար, նախ իր զոհերու թիվովը, և հետո այն մեծ բացով, զոր անոնցմե շատերը պիտի բանային արևմտահայ գրականության մեջ, գրեթե որք ձգելով վայն: Շատ տարիներու պետք պիտի ըլլար, որ այդ բացը մասամբ զոցվեր:

¹ Լեփսիուս, էջ 60:

բայց ումանք, ավա՛ղ, անփոխարինելի պիտի մնային շատ մը սերունդներու համար...:

Ապրիլ 24-ը կխորհրդանշե նաև եղեռնը ինքնին: Անով սկսավ մեծ ողբերգությունը, ու հետևաբար ան է կոչված դառնալու թվականը, որ ամեն տարի եղեռնը մեղ պիտի հիշեցնե: Ան մեր միտքը կբերե ամեն տարի ոչ միայն կարկառուն դեմքերը, որոնց վրա իր առաջին ակնարկը հառեց դահիճը, այլ բոլորը, մեծ ու պզտիկ, հայտնի և աննշան, բոլորը, որ իրենց արյունը տվին հանուն հայ ժողովուրդին:

VIII.— Տեղահանությունը

Ապրիլ 24-ը աղետներուն սկիզբն էր միայն, կամ ավելի ճիշտ՝ առաջին հանգրվանը այն սարսափներուն, զորս թուրք վարիչները պիտի շղթայադներին շուտով:

Նվրոպան՝ հեռուն, ինքը՝ քաջակերված իր դինակիցներեն, և հայ ժողովուրդը՝ առանց ղեկի ու ղեկավարի, Իթթիհադին համար լավագույն պահն էր դժոխային դավը ի կիր ածելու:

Ու արդարև, 1915 տարվան ամբողջ ամառը հանդիսատես եղավ մեծ ողբերգության մը, որ տեղահանության մեղմ անունին տակ, ավերածությունն էր բովանդակ Հայոց աշխարհին:

Ան սկսավ մայիսի կեսին, ճիշտ այն օրերուն, երբ ոստիկանությունը ավարտած էր իր շարաշուք առաքելությունը—աքսոր էր քշեր հայ ղեկավարությունը ամեն տեղ:

Տեղահանությունն սկսելն առաջ, երիտասարդ թուրքերը անհրաժեշտ գտան, ինչպես հիշեցինք, հայոց մոտ գտնված զենքերը հավաքել նախ. այդ կերպով պիտի կանխեն հավանական որևէ դիմադրություն հայերու կողմից: Ու պետք է ըսել, որ առաջին զարհուրանքները այդ խուզարկության առթիվ սկսան: Թուրք ոստիկանությունը շարաշարաններուն ամեն տեսակը կիրարկեց պահված զենքերը գտնելու համար, ու առաջին գաղանները այդ առթիվ էր, որ հայտնվեցան: Բավական է հիշել Պոլսո կեդրոնական բանտի տնօրեն Չեթեքի Իբրահիմը, զոր մեղք ալ ճանչցանք, և որ Պոլսո մտավորականությունը իր աքսորավայրը հասցնելն հետո, հատկացվեր էր Բյութանիո շրջանի զենքերը հավաքելու, այսինքն շարաշարելու և խոշտանգելու անոնց տեղերը շմատանշողները:

1915 մայիս 14/27-ին է, որ տեղահանության օրենքը լույս կտեսներ, մինչ իր հրատարակությանն առաջ ան կիրարկվիլ սկսած էր արդեն: Ներքին գործերու նախարարությունը, որ է ըսել Թալեաթ, մայիսի սկիզբին իսկ գաղտնի շրջաբերական ղրկած էր գավա-

ռային իշխանությանը՝ տեղահանությանը ձևակերպությանը մասին, իսկ մայիս 15-ին Կարին սկսած էր արդեն տեղահան ըլլալ:

Ու որքա՛ն անմեղ կ'հնչեր թշվառական այդ օրհները: Ան միջոցներ կ'նախատեսեր միայն անոնց նկատմամբ, որ պետության դեմ կըմոտանային, և կ'հրահանգէր տեղահան ընել այն վայրերը լոկ, ուր լրտեսություն և դավաճանություն կ'ստատեսին տեղական իշխանությունները:

Ե՛րբ ժողովուրդին կողմն, — կըսեր օրհները, — որեւիցէ կերպով կառավարության հրամաններուն և երկրին պաշտպանության, արդարության պահպանումին վերաբերյալ միջոցներու դեմ անսաստում, դենքով դիմադրություն տեսնվի, բանակի և զորաբաժիններու հրամանատարները և ասոնց փոխանորդները, անկախ կեդրոններու հրամանատարները, անմիջապէս զինվորական ուժով և խիստ կերպով պատժելու և այս դիմադրությունը հիմնովին բնաջնջելու արտոնված և պարտավոր են:

Զորաբանակի և անկախ կեդրոններու հրամանատարները, զինվորական պետքին համաձայն, լրտեսություն և դավաճանություն զգացված գլուղ և գլուղախումբերու ժողովուրդը կրնան անհատապէս և ամբողջությամբ ուրիշ վայրեր տարագրել և բնակեցնել:

Թե ի՛նչպէս կիրարկվեցաւ այդ տեղահանությունը, վեր է մարդկային ամեն երեւակայութենէ: Պատմության մեջ շատ քիչ անգամ տեսնված վայրագրության մը: Դժվար թէ վաղվան մարդիկը կարենան հավատալ այն բոլորին, զոր տարագրություններն և ջարդերն ճողովարածները պիտի պատմեին մեզի, և ամբողջ աշխարհին:

Տեղահանությանը առթիւ կիրարկված խժժութեանց արձագանքը կ'հասներ շուտով Պոլիս, սարսուռ մը պտտցնելով տունն-տուն, ու կանցներ նաև արտասահման, շնորհիւ բոլորար բարեկամներու, սահմուկեցնելով դուրսի աշխարհը ևս:

Այդ առաջին սարսափներու լուրերուն ազդեցության տակ էր, որ համաձայնական պետությունները, Ռուսիո, Ֆրանսայի, Անգլիո ստորագրութեամբ, 1915 մայիս 24-ին հետևյալ ազդարարագիրը կողղեն Քուրդիո, «Հայաս» գործակալության միջոցով:

«Օսմանյան իշխանությանը թուլությունները և անոնց օժանդակութեամբ ջարդեր կկատարվին ամբողջ Անադոլոյի և Կիլիկիոյ մեջ. միևնույն ժամանակ թուրք կառավարությունը խիստ միջոցներու ձեռնարկած է Պոլսո մեջ անպաշտպան հայ բնակչության դեմ: Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ թուրքիո այս ոճիրներուն հանդեպ դաշնակից

պետությունները հրապարակաւ կ'հայտարարեն թուրք կառավարության, թե բոլոր ղեկավարները, ինչպէս նաև այն բոլոր պաշտոնատարները, որոնք իրենց մասնակցությունը բերած են այս ջարդերուն, համաձայնական պետությանց կողմն անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատվին»:

Այս ազդարարության իթթիհադի կառավարությունը հետևյալ շնական պատասխանը կուտար հունիս 4-ին, գերմանական հեռագրական գործակալության՝ «Աժանս Վոլֆ»-ի միջոցով:

«Հայերը հանրային անդորրությունը խանգարելու համար որեւէ արարքի մեջ չեն գտնված, որով անոնք թուրք-կառավարության կողմն ոչ մեկ տեսակ հետապնդումի և ճնշողական միջոցներու առարկա չեն եղած, ինչպէս նաև հայերուն դեմ որեւէ գեշ վարմունք գործադրված չէ երբեք»:

Մինչ այս հեռագիրը կ'ստանար արտասահման, անդին, Անադոլոյի մեջ, սկսած էին արդեն ջարդերը...:

Պոլիս տեղահան չեղաւ: Ոչ ոք չգիտցաւ, ու ճշգրիտ չի գիտեր մինչև այսօր ալ, թե դահիճը ինչո՞ւ խնայեց անոր: Հերիաթներու շատ չհավատանք: Ամերիկացիներու կամ բուլղարներու սիրույն չէր որ Իթթիհադը պիտի ղեղեն, եթե մեծած ըլլար սպանդանոց դրկել Պոլսո հայերն ալ: Ո՞վ գիտե ի՛նչ թաքուն հաշիվներ ուներ չղպչելու համար անոնց, ու այդ հաշիվներուն մեջ կառավարությունը դեր կրնար խաղացած ըլլալ:

Բայց նվազ ահաւոր չեղան չորս տարիները, զորս ապրեցաւ Պոլիս, մեկ կողմն տարագրվելու մղձավանջը ամեն վայրկյան սրտին մեջ, և մյուս կողմն անընդհատ լլկվելով իր հոգին գավառներն ամեն օր հասնող աղետալ լուրերու սարսափին տակ: Ավելին. ոստիկանությունը, իր կարգին, հարստ և զարհուրանքի տակ կ'ապահար Պոլիսը. ամեն օր տուն կ'սուղարկվէր, երբեմն ամբողջ թաղի մը տունները մեկտեղ. ու ամեն խուղարկության անպատճառ կասկածելի մը կ'իյնար ոստիկանության ճանկը, ու կըշվեր աքսոր:

Իզմիր ևս աքսոր չէնաց. քանի մը կասկածելի մարդիկ էր, որ տեղվույն ոստիկանությունը բռնեց ու քեց երկրին ներսերը. հայությունը իր տեղը մնաց: Կուսակալ Ռահմին ինքն էր ուղղակի դեմ կիցեր անոր տարագրության, ու իր այդ կեցվածքին մեջ մարդասիրութենէն ավելի, իր նահանգին մեջ տնտեսական տագնապ մը խնայելու մտահոգությունը կար անշուշտ, տագնապ, որ կրնար անդրադառնալ ամբողջ երկրին տնտեսու-

թյան պատերազմի այդ փափուկ տարիներուն, և որուն հավանականությունը կեղծունական կառավարությունը ևս պետք է ստիպած ըլլա հավանել Ռահմիի պնդումներուն: Եթե Սուրիո հայերը տեղահան չեղան, նույնպէս չվերադրենք Զեմալ փաշայի մարդասիրության, և ոչ ալ անոր տարակարծություններուն տիրահաշակ երրորդության իր մշուս երկու լծակիցներու՝ էնվերի և Քալեաթի հետ: Զեմալ այդ պահուն զբաղած էր արարները ընաշնջելով իբրև վտանգ մը երկրին, մինչ հայը այլևս վտանգ մը չէր, Հայոց աշխարհին այդքան հեռու Ասիկա դատ, Հալեպ այլապէս տուրք կուտար եղեռնին. իր ծոցին կանցներին հեռուններին եկող քարավանները, սպանդանոց երթալու իրենց ճամբուն վրա:

Նրկրին մշուս հայաշատ կեդրոններին Կոտինան և մասամբ ալ Կոնիան չըջվեցան երկրին ներսերը: Ու հոգ արդեն դեր խաղաց նաև ազնիվ կեցվածքը պատվական երկու թուրքերու, որոնք Զեմալ և Յայիք Ալի բեյերն էին: Ավելցնենք, որ այդ քաղաքներին անցնող հայ քարավաններին շատեր ևս փրկվեցան տեղացիներուն հետ մեկտեղ:

Տեղահանությունը սկսեւ էր ամենեն առաջ Կիլիկիո մեջ 1915 ապրիլին, երբ հայեր տեղահանվեւ էին Մարաշին ու Զեյթունէն: Իսկ Մեծ Հայքի մեջ սկսեւ էր մայիս 15-ին, առաջին անգամ Կարինէն: Հունիս ամսվան ընթացքին հետզհետե տեղահան էին եղեր խարբերող, Նրզնկան, Բաղեշը: Հուլիսին արդեն կարգը եկեր էր Սեբաստիո, Բաբերդի, Դերջանի, Մուշի, Մալաթիո, ու նույն ամսվան վերջերը արդեն կտարագրվեւ Կիլիկիան նախ իր ծովեզերքով, հետո Այնթաբ, Քիլիս և Ադիյաման, մինչ Մարաշ դեռ մնացողները կթողվեին ետքի, տեղահան ըլլալու համար օգոստոսին Նիկոմիդիո, Բրուսայի և Թրակիո հայաշատ քաղաքներուն հետ: Օգոստոսի կեսերուն աքսորը իր լրման հասած էր արդեն, և բոլոր քարավանները բռնած էին Դեր-Ջորի ճամբան:

IX.— Դեր-Ջորի ճամբան

Չկա բառ մը, որ այնքան սարսուռ տա հայուն, որքան այդ անունը: Դեր-Ջորը կխորհրդանշե կարծես հայ ժողովուրդի բուխնալ Գողգոթան:

Դեր-Ջոր դուռն էր Միջագետքի անապատներուն, և անկե կանցներին ճամբաները, որոնք կուգային Անադոլուի զանազան շրջաններին:

Ինչո՞ւ Դեր-Ջոր կերթար հայ ժողովուրդը: Զարգվելու համար տե՞ղ կպակսեւ Թուրքիո մեջ: Ջորեր ու կիրճեր չկային ուրիշ տեղեր, ուր խողխողվեին հայ քարավանները, կամ չկային գետեր, որ հայոց դիակները կուտային ու տանեին:

Տեղահանությունը եթե պետք ունեցալ Դեր-Ջորին, անոր համար էր, որ գերմաներն ալ համաձայն էին աղոր:

Ըսենք նախ, որ հայկական նահանգներին հայերը տեղահան ընելու ահալոր ծրագրին մեջ կհամերաշխեին թուրքերու և գերմաներու տեսակետները: Նրկրին անբարյացակամ տարր մը հեռացնել այն շրջաններին, որոնք թշնամությանց թատերաբեմ կրնային դառնալ շուտով,— շարժառիթ մըն էր, որուն շուրջ չէին կրնար համախոհ ըլլալ թուրք և գերման սպայակալությունը: Թուրքերը պատճառ չունեին ուրեմն վախնալու իրենց գերման դաշնակիցներին, եթե Հայոց աշխարհը ամայացնելու իրենց ահալոր ծրագիրը կիրարկելու սկսեին:

Տեղահանությունն շատ առաջ, երբ Նվրոպան ձեռք առած էր վերստին հայկական բարենորոգումներու խնդիրը և թուրքերը մտածել սկսած էին առանց հայու թողուլ Հայաստանը, արդեն ծրագիրներ իսկ կործնային, հավանաբար Գերմանիո իսկ գիտությունը, հայերը տեղահան ընելու համար հայկական նահանգներին: Կուրը գաղտնի չմնաց: Ան արձագանք գտալ այս անգամ ալ ռուս մամուլին մեջ: Զէին կրնար չվրդովիլ թուրք վարիչները իրենց ծրագիրներուն այս անախորժ հայտնությունն: Ահա թե ի՞նչ կգրեւ «Եկդամ» իր 1914 հունվար 17-ի թիվով. «Մոսկվայի Գոլոս Մոսկվոյի թերթը մատուցանիլ կընէ թուրք և գերման ծրագրի մը գույությունը, որուն նպատակն է հայաբնակ նահանգներին հայերը հեռացնել և դեպի Միջագետք տարագրել: Ռուս թերթը կհարե, թե Գերմանիո և Թուրքիո տնտեսական շահերուն համապատասխան պիտի ըլլա Հայաստանի մեջ բնակեցնել իսլամներ, որոնք ի հարկին Կովկասի իսլամներուն հետ միանալով, պիտի կրնան լուրջ ընդդիմություն մը ընել սլավական ոտնձգություններուն»: Թուրք թերթը հետո կըսե. «Օսմանյան կառավարությունը այդ տեսակ բան մը ընելու պետք չունի, վասնզի հայաբնակ վայրերու մեջ իսլամներն են, որ կկազմեն մեծամասնությունը: Կառավարությունը եթե կարծած ըլլար, թե հայերը սլավական հոսանքին պիտի ծառայեն, հիմա Արևելյան Անադոլուի մեջ հաշտարար և բարեկարգիչ քաղաքականություն մը հետեւելու տեղ, անհաշտ և հակառակ քաղաքականության մը կհետեւեր, մինչդեռ օսմանյան կառավարությունը հայերը գոհաց-

նելու համար թույլտվության վերջին աստիճանին հասած է: Կառավարության ընթացքը ժողովուրդին մեջ հայրենակցական սերը հաստատելու կմիտի և ոչ թե իրար ձգելու: Արդեն մենք չենք կարծեր, որ հայերը սլավական հոսանքին ծառայեն, վասնզի ի՞նչ օգուտ պիտի ունենան. եթե այդ հոսանքը սկսի, միթե հայություն կմնա՞: «Իկդամ» Գաղազ Հարություն ամիրայի Թուրքիո մատուցած ծառայությունները հիշատակելն հետո, հարց կուտա. «Միթե կարելի է հարյուր հազարավոր հայերը դեպի Միջագետք բռնել: Եթե հայերն իրենք իսկ հավանին, գործադրությունն անկարելի է: Ի՞նչ հարկ կա այսքան անտարամբանական բաներ իբրև լուրջ հրատարակել: Նպատակ մը միայն կա, այն է միշտ դժվարություններ հարուցանել օսմանյան կառավարության դեմ»:

Փաստերը եկան վկայել հետո, թե տեղահանությունը գերմաններու գիտությունմբն ու հավանությունմբն էր, որ տնօրինվեցավ:

Թուրքերն ու գերմանները համաձայն եղան ճշտելու համար նաև շրջանը, ուր պիտի բռնվեին տեղահան եղած հայ զանգվածները: Կարելի եղածին չափ հայկական նահանգներն հեռու, — ա՛յս էր երկու կողմին ալ հիմնական նպատակը:

Արաբական անապատը լավագույն շրջանն էր հասարակաց այդ նպատակին համար:

Բայց մինչդեռ թուրքերը այդ ծրագիրը իրագործելով կուզեին հայերն ընդմիշտ ամայացած տեսնել հայ պատմական հողերը, և հարթված գտնել իրենց ցնորքի ճամբան դեպի Թուրան, գերմանները տարբեր երազ մը կհետապնդեին — աշխատասեր ու շինարար հայերով լեցնել այն ճամբաները, ուրիկ գերման երկաթուղին պիտի անցներ Բաղդադ հասնելու համար:

Հայերը այս կերպով զոհը կդառնային գերմանական այն մեծ ցնորքին, որ կձգտեր Հնդկաստան հասնիլ, և որուն առաջին հանգրվանը Բեռլին — Պոլիս — Բաղդադ երկաթուղին պիտի ըլլար: Այդ գիծը, որ Դեր-Ջորեն պիտի անցներ, պետք է շին վայրեր գտներ իր ճամբուն վրա, ու այդ շին վայրերը պիտի շինային երբեք ստեղծվիլ, եթե անոնց վրա չգար շինարարներ իսկապես շինարար տարր մը, որ պիտի հայն էր: Իզուր չէր, որ գերմանները Անադոլուի երկաթուղիներու շինության սկսած ատենն իսկ մտահոգությունն ունեցած էին անոր ղեկավարության մեջ դեր տալ հայերու: Ընդհանուր քարտուղարի պաշտոնը պիտի հանձնեին հայու մը, առևտրական տնօրենության պիտի կոչեին այդ մը, Հայդար փաշայի կեդրոնը պիտի լեցնեին հայ պաշտոնյաներով, և կայարան-

ներու պետեր զատած ատեն նախապատվությամբ թյուն պիտի տային հայերու:

Դեր-Ջոր, ուրեմն, ամենեն հարմար կետն էր, ուր պետք է գային համախմբվիլ կարկառուն ու Երզնկայեն, Վանեն, Մուշեն ու Բաղդադեն, Սեբաստիայեն ու Խարբերդեն, ու բոլոր մյուս հայ օջախներն ճամբա հանված քաղաքները:

Թուրք վարիչները այնքան ապուշ չէին չլուսհելու համար գերմաններուն թաքուցած ծրագիրները: Ավելի խորամանկ քան անոնքն ստատ խենդ ձևացան: Բավ է, որ Վիհենայի համհարգները համախոհ էին իրենց՝ տեղափոխության սկզբունքին մեջ, ու ամենադուրս հանուցիվ արգելք պիտի չըլլային իրենց, եթե հայ բազմությունները բռնի խլվեին իրենց օջախներն, ու ճամբա հանվեին դեպի Դեր-Ջոր:

Գերմանները իրենք է, որ չլուսհեցին բազմ մը — թե թուրքերը կրնան Դեր-Ջոր չհասցնեցն քաղաքները, ու զանոնք կոտորել ճամբա անոնք, նվազ խորամանկ քան թուրքը, հա՞մ վաներ էին, որ դեպի Դեր-Ջոր փոխադրվող Հայոց աշխարհը, առանց իրենց երևակայության թենն անցնելու, որ խլվաներ միայն պիտի հասնին Արաբական անապատ, որպեսզի տնոնք ևս այնտեղ կոտորվին:

Դեր-Ջորը, ավա՛ղ, պիտի չկարենար շինվել նալ, եթե նույնիսկ գերմանները հաջողվեին Բաղդադի գիծը անկե անցնել...:

Միջագետքի համար պատրաստված քաղաքականներն շատերը ատեն չունեցան սակապի ճամբա ելլելու: Անոնք կոտորվեցան իրենց օջախներն հաղիվ ճամբա ելած: Այսպես, հունիս 10-են 14, մոտ 25 000 հայեր կխուսափողվեին Քեմախի կիրճին մեջ. հունիս 24-ին դահիճը կպատուհասեր Շաբին-Գարահիսարը, իսկ օր մը հետո, հունիս 25-ին, Ջուղի կենաջնջի Բաղեջը. հուլիս 8-ին կոտորանքներ տեղի կունենային Բաբերդի, Երզնկայի և Դերջանի մեջ, հուլիս 10-ին կջարդվիլ Մուշը, հուլիս 15-ին կկոտորվի Մալաթիայի և օգոստոս 5-ին Սամսունը բնաջինջ կըլլային օգոստոս 19-ին՝ Եդեսիան, իսկ օգոստոս 30-ին կջարդվիլ Անկարան:

Ավելի բախտավոր չեղան քաղաքները, որ ճամբա հանվեին էին դեպի Դեր-Ջոր: Ենոնցմե քիչերը միայն հասան անապատ ուրտեղ ևս դահիճը կսպասեր կացինը սրապ:

X. — Նախճիրը

«Ամբողջ ժողովուրդ մը տեղահան եղար՝ դեպի անապատ, և կոտորվեցավ ճամբանում»:

Այս էր եղեռնը: Բայց որքա՛ն դավեր ու նենգություններ, որքա՛ն շարշարանք ու վայրագություններ պետք եղավ, որպեսզի լրիվ գլուխ կլլես ան:

Այդ դավերեն ու նենգություններեն շատերը մենք տեսանք նախընթաց հատվածներով: Անոնք ցույց կուտային, թե հայկական սարսափները տարերային բունկումի մը արդյունքը չէին, այլ կիրարկված էին երկար կանխապատրաստություններ մը հետո:

Իրավունք ուներ ակադեմիական Տարլեն ըսելու, որ 1915—1916 տարիներուն թուրք կառավարությունը «հսկայական չափերով ձեռնարկեց հայ ժողովուրդի բնաջնջման գործին, որպեսզի ինքզինքը վերջնականապես անջրպետե Կովկասեն սպառնացող վտանգն և՛ Ռուսիո հավակնություններին», և որ «այդ տեսակետով այն, ինչ որ կատարվեցավ թուրքիո մեջ, իր չափերով կհանդիսանա բոլորովին բացառիկ համաշխարհային պատմության մեջ»² Զինգիդ-Խանի ժամանակներին սկսած»:

Զինադարին, իթթիհադի Նուրը Օսմանիի կեղորոնեն ձեռք անցվեցան շշմեցուցիչ փաստաթղթեր: Գտնվեցավ, օրինակ, գաղտնի հեռագիր մը, որով Թալեաթ հրահանգ կուտար Մալաթիո իթթիհադական մասնաճյուղին. «Բնաջինջ ըրեք ձեր գավառը ղրկված և հավաքված հայերը. բարոյական և նյութական ամեն պատասխանատվություն ինձ կպատկանի»: Ուրիշ հեռագրի մը մեջ Բեհանգդին Շաքիր կըսեր. «Կեստ առ կեստ գործադրեցեք ձեզ տրված հրամանը հայերը սպաննելու մասին»:

Բայց եղեռնը կիրարկվեցավ ոչ միայն կանխատեսվածով մը և իր բոլոր մանրամասնությունց մեջ հաշվված, այլև կատարյալ սառնասրտությամբ: Ոչ մեկ շարագործ այնքան պաղարյուն չէ եղած իր ոճիրը գործած պահուն, քան իթթիհադը հայաջինջ սարսափները սարքած և գործադրած ատեն: Այդ պիտի ըլլա առաջին տպավորությունը անոր, որ օր մը եղեռնին պատմությունը պիտի շարադրե իր բոլոր երևույթներուն տակ:

Ու ոչինչ այնքան պերճախոս կերպով պիտի վկայե այդ կանխատեսվածությունն ու սառնասրտությունը, որքան այն հայտարարությունները, զորս Թալեաթ ըրած է Պոլսո ամերիկյան դեսպանին, ինքն իսկ տեսակցության մը հրավիրելով զայն.

— Ես խնդրեցի ձեզմե, որ այսօր գաք, — ըսած է ան, — փափաքելով, որ ձեզի բացատրեմ հայերու հանդեպ մեր վարմունքը. այդ վարմունքը հիմնված է երեք որոշ կետե-

րու վրա. նախ՝ հայերը հարստացած են ի վնաս թուրքին. երկրորդ՝ անոնք որոշած են մեր տիրապետությունն բաժնվիլ և անկախ պետություն մը ստեղծել. վերջապես՝ բացեիքաց օգնած են մեր թշնամիներուն, Կովկասի մեջ օժանդակած ռուսերուն, և ազով պատճառ եղած մեր ձախողանքներուն: Ուրեմն մենք անդառնալի որոշումը տված ենք պատերազմի վախճանեն առաջ անզոր դարձնել զանոնք:

Ի պատասխան դեսպանին առարկությանց, Թալեաթ շարունակած է.

— Չարժեք փաստել. մենք արդեն հայերու երեք շորորդին կացությունը կարգադրած վերջացուցած ենք. ա՛լ ո՛չ Բաղեջի, ո՛չ Վանա, և ո՛չ ալ էրզրումի մեջ հայ կա: Երկու ցեղերու մեջ ատելությունը այնքան բուռն է, որ մենք պարտավոր ենք կարգադրել անոնց գործը. ապա թե ոչ ստիպված ենք անոնց վրիժառություններն վախճալ:

Դեսպանին նոր առարկություններուն պատասխանելով, Թալեաթ ըսած է.

— Ես խնդրեցի ձեզմե այստեղ գալ, որպեսզի ձեզի հաղորդեմ, թե այս խնդրույն մեր ընթացքը բացարձակորեն որոշված է, և թե ոչինչ չպիտի փոխե զայն: Մենք Անադոլուի մեջ այլևս հայ տեսնել չենք ուզեր. անոնք կընան անապատին մեջ ապրիլ, բայց երեք ուրիշ տեղ...:

Ու թուրք բորենին ըսած է շնականորեն.

— Այո՛, շատ սխալներ կգործենք, բայց երբեք չենք ցավիր մենք ազոնց համար...:

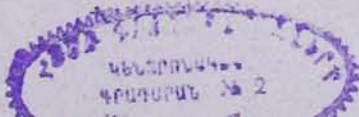
Հայոց դեմ հալածանքները կազմակերպելով, իթթիհադի նպատակը չէր միայն կասկածելի տարր մը հեռացուցած տեսնել ռազմաճակատի մերձականներն. ոչ իսկ վրեժ լուծելու համար էին միայն անոնք այն դժվարություններուն փոխադրեն, զորս հայերը տվին էին դատ վարելով իրեն դեմ կամ ռուս բանակներուն կամավոր տալով: Այլ այդ սարսափները սարքելով, երիտասարդ թուրքերուն հիմնական նպատակն էր հայ տարրը իսպառ չքացնել իր հողին վրա, որովհետև զայն վտանգ մը կնկատեր իր իսկ գոյության համար: Եվ ազոր համար էր, որ ան խտրի չգրավ անմեղներուն և մեղավորներուն, մեծին ու պզտիկին, տղամարդուն և կնոջ միջև:

«Մեր երեսին կուտան, — ըսած էր Թալեաթ «Բեռլինի տագնալատ»-ի թղթակցին, — թե մենք տարբերություն չենք դնել անմեղ և հանցավոր հայերու միջև. այդ բանը բացարձակ կերպով անկարելի էր, որովհետև այսօրվան անմեղները թերևս վաղվան հանցավորները պիտի ըլլան»:

Ավելին: Հայաջինջ սարսափները կիրարկվեցան վայրագության բոլոր ձևերով: Հա-

² Ն. Դարլե, «Եվրոպան իմպերիալիզմի շրջանին», Մոսկվա, 1928, Բ տիպ, էջ 387:

1-5563

տորներ պետք են պատմելու համար այն, ինչ որ տեղի ունեցավ պատերազմի տարիներուն, և սակայն ոչ մէկը պիտի կրնա ճշգրիտ պատկերը տալ կատարված նախճիրներուն, այն բոլորին, զոր պիտի կրնար երբեք հղանալ ու կիրարկել մարդոց գաղանացած հոգին:

Այս էջերը այդ գաղանային մանրամասնութիւնները նկարագրելու համար չեն, և ոչ ալ պատմելու, թե ինչն էր տեսան ու ի՛նչ պես լացին հայ օջախները, երբ իրենցմէ կխլվի վերջին հայ շունչը, ինչն էր տեսան ձորերն ու ճամբաները Հայոց Մեծաց սարերին մինչև Միջագետքի անապատները...

Ըսենք միայն, որ դահիճները խտիր չդրին ինչպես իրենց կիրարկած միջոցներուն, նույնպես իրենց զոհերուն մէջ: Եղեռնին հավասարապես զոհ գացին մեծն ու պզտիկը, հեղափոխականն ու պահպանողականը, գեղջուկն ու մտավորականը, հոգևորականն ու արհեստավորը: Դահիճը խտիր չդրավ նաև հայ դավանանքներու միջև. հայուն հետ մեկտեղ հնձեց կաթովիկն ու բողոքականը, հակառակ պայմանն ու Ամերիկայի միջամտութիւնը՝ գոնե իրենց դավանակիցները փրկելու:

Դահիճը իր զոհերը եղբայրացուց իրենց մարտիրոսազրութեան մեջ, ինչպես մեր սուգին մեջ մեզ պիտի եղբայրացնեն հետո:

XI.— Կախաղաններու շարանը

Թուրք կառավարութիւնը չգտնացավ միայն շարդով: Ան ուզեց հայերը պատժել դատով ու դատաստանով ալ:

Այդ դատերը նախ պատրվակներ էին զոհեր ճամբա հանելու, առանց կասկած ներշնչելու անոնց, և անոնց մեծ մասը նահատակել ճամբան: Այդպես ըրին, օրինակ, Ալաշան. ճամբա հանված այն ինը հայ կարկառուն դեմքերուն, որոնք Զարդարյանը, Սիամանթոն, Խաթալը, Ակնունին, Ճանկյուլյանը, դուրս. Փաշայանը, Հայկ Թիրյալյանը, դուրս. Տաղա՝լարյանն ու Սարգիս Մինասյանն էին, որոնք իբր թե Տիգրանակերտ պիտի տարվէին դատվելու համար, և որոնք պիտի խողխողվէին ճամբան:

Այդպես ըրին Զոհրապին ու Վարդգեսին ալ, որպեսզի մեռնեն ճամբան, այդպես ըրին Բարսեղ Շահպաղին, և շատ ուրիշներու:

Այնուամենայնիւ, դատավարութիւններ իսկապես եղան, բայց անոնք եղան պարզապես իբրև առիթ, աշխարհին ցուցադրելու համար հայոց մեղքերը, որովհետեւ իթթիհադ դատ ու դատաստանի պետք չունեն ճանաչվողները ջոկելու համար. ան նախ «կատմութեան» հայր և հետո միայն զայն ամբաստա-

նելու և դատելու համար մեղքեր կորոնելու: Զոհերն շատ քիչերը միայն իրենց դատավորին երեսը տեսան. անոնց համար դահիճները միեւնոյն ատեն դատավոր էին:

Մահապատիժները շատ կանուխեն սկսան, նույնիսկ մտավորականներու ձերբակալութենէն և զանգվածային տեղահանութիւններէն շատ առաջ: Այսպես, Սահակ կաթողիկոս 1915 հուլիս 5-ին Հալեպէն կգրե Զավեն պատրիարքին՝ թե «մարտ 12-ին մինչև հիմա տասներկու հայեր կախված են Ադանա, Տարսոն, Մերսին, Զիհան, Օսմանիե, Կարս, Սիւս. չորս հոգի հրացանի բռնված են և երեք հոգի ի բացակայութեան մահվան դատապարտված են: Երանի որք ի Տէր ննջեցին»³:

Իթթիհադ կախաղաններ ալ ցուցադրեց աշխարհին: Անոնց պետք չունեն չբացնելու համար իր զոհերը: Այդ ցուցադրութիւններն եղան անդոհանքի տակ պահելու համար մնացող հայերը:

Պոլիս, օրինակ. անդոհանքի նման օրեր ապրեցաւ:

Այդպիսի օր մըն էր 1915 հունիս 15-ը, երբ Բալազեղի հրապարակին վրա կախաղան հանվեցան 20 հնչակյաններ: Թալեաթ մեկ կողմէ Պոլիսը կսարսափեցներ, և մյուս կողմէ մըն իր կողմէ հնչակյաններն, որոնք զինք ահաբեկելու համար Կոնստանդուպոլսէն երեք տեղորոշներ զրկել էին Պոլիս: Թալեաթի դատարանը ոչ միայն կախաղան կհանէր այս երեքը, և նաև կոնստանդուպոլսէն մասնակցողներն մեկ քանին, որպիսին դուրս. Պեննեն և Փարամազն էին, այլ ալ գործին հետ բոլորովին կապ չունեցողներ և նույնիսկ անոր տարակարծիք եղողներ ալ, ինչպես պատվական Գեղամ Վանիկյանը:

Ամիսներ հետո, այն է 1916 մարտ 13-ին, Պոլիս ուրիշ կախաղաններ ալ տեսավ: Ադափաղարեն բերվելով, Բալազեղի նույն այդ հրապարակին վրա կախաղան հանվեցան Խորեն Երեմյան և Գրիգոր Գալֆան, ռումբեր շինած կամ պահած ըլլալուն համար, և անոնց հետ մեկտեղ Կարապետ Փաթուկյան, որ իզմիտեն բերված էր:

Կեսարիան հանդիսատես եղավ կախաղաններու ամենէն զարհուրելի թիվին: Անոնց շարանը սկսավ 1915 հունիս 2/15-ին, երբ կախաղան բարձրացան 11 հայեր Քյոմյուրփաղարի մեջ: Հուլիս և օգոստոս ամիսներուն կախաղանի վրա ճոճեցան դիակները ուրիշ 31 հայերու: Կախաղանները կանգնադրին նաև տարազրութենէն հետո: 1915 սեպտեմբեր 5/18-ին մինչև 1916 նոյեմբեր 15/28 դահիճը կախաղան հանեց 11 հայեր ևս, 54-ի հասցընելով զոհերուն ընդհանուր թիւը, զոհեր,

³ «Կիլիկյան կսկիծներ», Բեյրութ, 1927, էջ 182:

որոնց մեջ էին հնչակյան ամբասիր գործիչը՝ Համբարձում Պոյաճյան (Մուրադ), երկու բժիշկներ՝ Սուրեն Նշանյան և Թորոս Նազլյան, Գևորգ Վիշապյանի, Վահան Քյուրբեճյանի, Վահան Ամատունիի, Հակոբ Նսալանի նման բեղմնավոր ուսուցիչներ, Ղևոնդ Կեմիճյան քահանան, Մարտիրոս Դունտաբեճյան և Կարապետ Թաշճյան փաստաբանները և ուրիշներ:

Պատերազմական ատյանները անդուլ գործեցին մասնավորաբար Բյութանիո և Բրուսայի շրջաններում մեջ, շրջաններ, որոնք համեմատաբար քիչ զոհ տված էին, ամենին ուշ աքսորված ըլլալով, և որոնք սակայն այլապես տուրք պիտի տալին արյունաբերու Մոդրեին: Բոլու, ուր կգործեի ահարկու պատերազմական ատյան մը, 1915 սեպտեմբեր 28-ին մինչև 1916 դեկտեմբեր 19, 30-ն ավելի կախաղանները տեսավ Աղափաղաբեն, Արմաշեն, Խասկալեն, Չենգիլերեն, Էրմալուեն բերված հայերու, որոնց մեջ քահանաներ և ուսուցիչներ ալ կային: Բանդոմայի մեջ 1915 օգոստոս 31-ին և սեպտեմբեր 5-ին կախաղան հանվեցան 4 հոգի, մեկը դեղագործ, երկուքը ուսուցիչ, չորրորդը Մուրադչայի Տ. Գասպար քահանան: Բրուսան ևս 5 կախվողներ ունեցավ, առանց դեռ հիշելու 40-ի մոտ այն հայերը, որոնք Բրուսային 10 ժամ հեռու, Աթրանոսի մեջ հրացանազարկ եղան, և որոնց մեջ բժիշկներ, իրավաբաններ, ուսանողներ և պետական պաշտոնյաներ ալ կային:

Դատարաններն ու կախաղանները գործեցին անշուշտ ուրիշ վայրերու մեջ ալ: Կառավարութիւնը կուգոր հավատացնել աշխարհին, թէ Թուրքիո մեջ օրենքներն ու արդարութիւնը միայն կտիրեն:

... Մինչ անդին ամբողջ ժողովուրդ մը կմարտիրոսանար, առանց դատ ու դատաստանի:

XII.— Աշխարհը խաբելու համար

Քիչեր այնքան ճարպիկ եղած են աշխարհը խաբելու համար, որքան եղան երիտասարդ թուրքերը, և այդ, առաջին իսկ օրեն: Անոնք գրեթէ հրապուրեի էին նվրդական իրենց մեղրածորան խոսքերով, և վստահութիւն ալ ներշնչեցին անոր: Պատերազմեն քիչ առաջ հր, որ անոնք հաջողեի էին փոխառութիւն ալ կորցել այդ վստահութիւնն, փոխառութիւն, զոր շատ շանցած պիտի օգտագործեին, կովելու համար զայն իրենց շնորհողներուն դեմ:

Հիմա, իրենց մեկ քանի զինակիցներին զատ, բովանդակ նվրդական իրենց դեմը ունեին երիտասարդ թուրքերը, բայց վստահ

հաղթանակին վրա, զոր պիտի շահեին շուտով Վիլհելմի բանակները, և իրենք ալ անոնց հետ, կշարունակեին արհամարհել այդ նվրդական, ինչպես և անոր հանրային կարծիքը:

Պատերազմը պարիսպով պաշարած էր Թուրքիան, ու դուրսի աշխարհը երկարատեւ լրիվ տեղակ չէր Թուրքիո մեջ տեղի ունեցող եղբրական դեպքերուն: Նվ սակայն, այսպես կամ այնպես, լուրերը սպրդեի էին դուրս, ու երիտասարդ թուրքերը այլևս չէին կրնար բոլորովին լուռ մնալ: Ու արդարեւ, հաջորդական հինգ զեկույցներով, զորս անոնք աշխարհին սփռեցին գերմանական «Վոլֆ» հեռագրական գործակալութեան միջոցով, բացատրութիւններ տալ սկսան:

Առաջին զեկույցը, 1915 հունիս 4-ին, պատասխան էր դաշնակից պետութեանց կողմից մայիս 24-ին իրենց ուղղված սպառնական ծանուցագրին, որուն մեջ համաձայնական երրջակը, հիշելով հայոց դեմ գործադրվող հալածանքներն ու ջարդերը, թուրք կառավարութիւնը պատասխանատու կսեպի անոնց համար: Թուրքերը, իրենց զեկույցին մեջ, բացեիբաց կուրանային Թուրքիո մեջ պատահած դեպքերը, փոխարեն ամբաստանելով համաձայնական պետութիւնները, թէ հայերը կգրգռեն ընդդեմ Թուրքիո, թրքական բանակներուն դեմ կովող հայ կամավորներ կկազմակերպեն, և այլն:

Երկրորդ զեկույցը, 1915 հունիս 17-ին, կհաղորդեի 20 հնչակյաններու կախվիլը քանի մը օր առաջ Բայազեդի հրապարակին վրա, պատիժ, որ անոնց տրված էր թուրք պետական դեմքերու դեմ անոնց սարքել փորձած մահափորձին համար:

Թրքական երրորդ զեկույցը, 1915 հունիս 29-ին հաղորդված, կխոսեի հայ կամավորներու գործած ավերներուն և իսլամ բնակչութեան հանդէպ անոնց կատարած նախճիրներուն մասին:

Թուրք կառավարութիւնը 1915 հուլիս 12-ին կհատարարեի «Վոլֆ» գործակալութեան միջոցով հաղորդված չորրորդ զեկույցի մը մեջ, թէ Թուրքիո թշնամի թերթերը այլանդակ և սուտ լուրեր կհրատարակեն, իրողութիւնները կշրջեն, ու թուրքերուն կվերադրեն այն ոճիրները, զորս իրենք ի գործ կընեն ամեն ատեն, և հետեաբար կառավարութիւնը բոլորովին կարհամարհե և ավելորդ կսեպի հերքել այդ սուտերը:

Թուրքերուն հինգերորդ զեկույցը, որ 1915 հուլիս 16 թվականը կկրեր, կխոսեի 500 հայերու կատարած ապստամբութեան մասին Շաբին-Գարահիսարի մեջ, ականարկելով այն դյուցազնական ինքնապաշտպանութեան, որուն ստիպվեի էին զիմեւ տեղվույն հայերը,

Թուրք հրոսախումբերու կողմն կոտորվելն առաջ:

1915 օգոստոսին, Թուրք կառավարութիւնը, ժընկի իր հլուպատոս Զիա բեյի միջոցով, Թերթերուն կղզիներ հետեւյալ պաշտոնական հերքումը.

«Թուրք բարեխնամ կառավարութեան պաշտպանութեան տակ գտնվող բոլոր հայերը, ըլլան անոնք ալ թե կին և կամ մանուկ, կվայելեն կատարյալ ազատութիւն, թեև գտնվեցան մեկ բանի հանցավորներ միայն, բայց անոնք ալ դատվեցան օրինավոր կերպով կազմված դատարաններու առջև»:

Ավելի հետո, 1917-ին, երիտասարդ Թուրքերը պետք տեսան ավելի լայն լուսաբանութիւններով հրապարակ գալ աշխարհի առջև: Զեկույցները, զորս տարածած էին «Վոլֆ» գործակալութեան միջոցով, բավարար չէին եղած հանրային կարծիքը համոզելու ավելի ճիշտ, անոնք Եվրոպան կարհամարհեին այն ատեն և պետք չէին տեսած բացատրութիւն տալու անոր: 1917 տարւան կեսերուն, կացութիւնը արդեն բոլորովին տարբեր էր. Գերմանիո և իր զինակիցներու գոռոզութիւնը իջած էր պատմանդանէն վար: Այս անգամ, հունգար կառավարութեան ֆրանսերէն պաշտոնաթերթը օգտագործեցին արդարանալու համար աշխարհի հանրային կարծիքին առջև: Այդ արդարացումը նույնքան ծիծաղելի էր, որքան ցարդ փորձվածները: Ինքնապաշտպանութեան իրենց այդ ձախող փորձին մեջ Թուրքերը կկրկնեն բերնի ծամոց եղած միևնույն առասպելները, թե հայերը դաված են ու կղավեն երկրին, թե անոնք միացած են Թուրք պետութեան թշնամիներուն և վտանգած են անոր ներքին կարգն ու ապահովութիւնը, և այլն:

Երիտասարդ Թուրքերը ամեն փորձ ըրին երկիրը ևս խաբելու համար, ու պետք տեսան հանրային կարծիքին ալ բացատրութիւններ տալ հայոց կատարած դավաճանութեան մասին: Ազով անոնք կուզեն նախ արդարացնել, իրենց ժողովուրդին առջև, հալածանքները, զորս կկազմակերպեն հայոց դեմ և որոնց արձագանքը կհասնեն Թուրք զանգվածներուն ալ, ջարդերն հեռու քաղաքներուն մեջ: Բայց միևնույն ատեն կուզեն Թուրք ամբողջը գրգռել, հայերը ներկայացնելով անոր իբրև երկրին թշնամի տարր մը, որ անընդհատ կղավն պետութեան դեմ:

4 «Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales», „Revue de Hongrie“, 15 juin 1917,

Իթիֆհադ հարկ սեպեց նախ իր անդամներուն բացատրութիւն տալ: Համաժողովը, զոր գումարեց վերջապես 1916-ին, երկար տարիներ զայն հետաձգելն հետո, լավագոյն ապիթն էր:

Ճառը, զոր խոսեցաւ Թալեաթ այդ համաժողովին մեջ, ինքնարդարացման ծիծաղելի փորձ մըն էր: Անոր կորիզը այն միևնույն առասպելներն էին, զորս Թուրքերը կհեղհեղեին երկու տարիի ի վեր և պիտի շարունակեին հեղհեղել հետո ալ, Թուրք կառավարութեան ձեռք առած միջոցներուն միակ պատասխանատուն հռչակելով հայերը:

Իթիֆհադի համաժողովին առջև իրենց ոճիրը նվիրագործելն հետո, երիտասարդ Թուրքերը պետք տեսան զանգվածներն ալ հաղորդակից ընել իրենց հերյուրած հեթաթներուն, ավելի ևս հրահրելու համար անոնց մոլեռանդութիւնն ու վրեժխնդրութիւնը:

Ոստիկանութեան պաշտոնաթերթին՝ «Փոլիս մեջմուսախ»-ի ամեն մեկ թիւը, որ ձեռք-ձեռք կանցներ գաղտուկ և կհասներ մինչև մեր թաքստոցները, սարսուռով կհամակեր մեզ: Թուրքերը այնտեղ է, որ լույս կընծային լուսանկարները ուժանակներուն, ատրոճանակներուն, հրացաններուն և այլ զանազան զենքերուն, զորս գտած էին հայիրուն մոտեն, իրապես գտնվածներուն քով դետեղելով իրենց իսկ պահաստներին բերվածներ և միևնույն զենքերը պտտցնելով քաղաք-քաղաք՝ նոր լուսանկարներու համար:

Թուրքերը, 1916-ին, ուզեցին այլապես ալ սարսափի մատենել հայերը: Իրենց հայ վարձկաններուն խմբագրել տվին և լույս ընծայեցին հայերեն գիրք մը, որուն նպատակը բնականաբար ուրիշ բան չէր, բայց եթե հայերուն իրենց ալ ըսել, թե իրենք եղան պատճառը իրենց գլխուն եկած պատահասներուն: Գիրքը հետեւալ գլուխներն ունեւ. ա) Պատմական համառոտ ակնարկ մը և Զեյթունի, էրզրումի շարժումները. բ) Կուսակցութիւնները Պոլսո և գավառներու մեջ. գ) Դաշնակցութիւնը և ցարիզմը. դ) Դավադրութեան սկիզբը. ե) Կուսակցութիւնները ընդհանուր պատերազմի հայտարարութեան միջոցին. և զ) Վերջաբան: Եվ սակայն ինչե՞ր չկան 159 էջանոց այս հատորին մեջ. պատմական դեպքերու ամբողջական խեղաթյուրումի մը կողքին, տասնյակներով հեղափոխական երգեր, թերթերն մեջբերումներ, հայ կուսակցութեան արխիւներն ձեռք անցված նամակներ, և այս բոլոր՝ ապացուցանելու համար, թե հայութիւնը միշտ դեմ եղած է Թուրքին և արժանի էր իր կրած պատժին⁵:

⁵ «Հայ հեղափոխական կուսակցութիւնները և օսմանյան կառավարութիւնը», Կ. Պոլիս, 1916:

Նույն այդ տարին, կառավարությունը հրապարակ հանեց հատոր մը ևս⁶, միևնույն խեղաթյուրումներով հյուսված, այս անգամ սակայն թուրքերուն ուղղված և ավելի ընդարձակ, մանավանդ ինչ կվերաբերի հայ հեղափոխական կուսակցությանը գործունեության: Բուն նյութին, որ 233 էջերի կը հղկանա, կցված են 118 վավերաթուղթեր և նկարներ, պատճենները ձեռք անցված նամակներու, ժողովներու ատենագրութեանց, լրագրական հոդվածներու, և սարեն ձորեն հավաքված պատկերներ հեղափոխական դեմքերի, կամավորական խմբանկարներ և բռնագրավված զենքերի սկսյալ, մինչև Հայաստանի բարոնը, խեղճ «Մար Հայաստան»-ը, և իբրև հայկական նամականիշ... Արդյունքին, Աղաճանին, Ալիշանին, Պեշկեթաշլյանին, Բաֆֆին, Նազարյանցին, Այվազովսկիին և ուրիշներու նկարները թղթադրոշմի ձևով տպված ատենին: Ահա թե ինչն էր ըրին երիտասարդ թուրքերը խաբելու, բայց մանավանդ թունավորելու համար աշխարհը:

XIII.— Մոլթեքեն մինչև Վանգենիայ

Հայ ժողովուրդը շատ բան պարտական է անշուշտ գերմանին, ավելի ճիշտ՝ գերման գիտության: Մեծ եղած է գերման գիտնականներու բերած նպաստը հայ բանասիրության, անոր բոլոր մարգերուն մեջ:

Բայց նույն գերման կառավարությունը միշտ թուրք մը եղավ հայ դատին առջև, Բեռլինն սկսած: Ան էր նաև, որ թե ու թիկունք եղավ Համիդին, ինչպես պիտի ըլլար անոր ձեռնասուններուն ալ, որոնք երիտասարդ թուրքերն էին:

Եթե Մոլթեքենն էին եղեր, որ խորհուրդ էին տվեր երբեմն թուրքերուն հայերը ալլուր տեղափոխել իրենց հայրենի օջախներեն, Վիհլմ և իր արքայականները, ինչպես տեսանք, աջակցեցան զարհուրելի այդ տեղափոխութեան:

Այնպես որ, մեծ եղավ Գերմանիո մեղքի բաժինը այն սարսափներուն մեջ, որոնց զոհ գնաց հայ ժողովուրդը: Գերման կայսերը և իր խորհրդականները թույլ տվին, որ իր թուրք դաշնակիցը անպաշտպան ժողովուրդ մը հռոտե, իրենց անտարբեր ու անկարեկիր աչքերուն առջև: Դաշնակից մը չլշտացնելու մտահոգութիւնը, որ գլխավոր շարժառիթն էր հալանարար այդ մեղսակից վերապա-

հուսման, պահ մը հասավ իր գերագույն ծայրահեղութեան: Երիտասարդ թուրքերը ոչ միայն հաշի շառի գերմաններու ներկայութիւնը իրենց մեջ, այլ անուղղակի և ուղղակի քաջալերութիւն ալ գտան:

Բավ է հիշել գերման պետական մարդոց քաջալերիչ կեցվածքը թուրքերուն շղթայազերծած նախճիրներուն պահուն: Գերման նախարար մը, Յագով, հայտնելով 1916 սեպտեմբեր 29-ին Ռայխստագի բեմեն, թե գերման կառավարութիւնը միջամտութիւններ հաճախ ըրած է հայոց տառապանքը մեղմացնելու համար, բայց անոնց պատճառով չի կրնար գծով թուրքերուն հետ, ըսած է:

«Հայոցմե ավելի, որչափ ալ զուտ մարդասիրական տեսակետով անոնց վիճակը կողբանք, վեր են մեր զավակներն ու եղբայրները, որոնք իրենց թանկագին արշունք ծանր պատերազմներու մեջ թափել կստիպվին, և որոնք մեզ հետ թուրքերու օժանդակութեան պետք ունին: Որովհետեւ թուրքերը մեզի էական ծառայութիւններ կատարեցան հարավ-արեւելեան կողմ պատասպանելու համար: Ինձի հետ համամիտ պիտի ըլլաք, թե մենք չենք կրնար այնչափ առաջ երթալ, որ խզենք մեր դաշինքը թուրքերուն հետ, զորս սաստիկ զոգոհ թողուցած ենք մեր մշտադէպ բողոքներով հայկական հարցի մասին»:

Յոն Յագով առանձին չէր իր այս մտահոգութեան մեջ: Թուրք վարիչներուն հետ ձեռնոցով խոսելու տրամադրութիւնը այն օրերու բոլոր գերման վարիչներուն ուղեգիծն էր: Նման արտահայտութիւններ Ռայխստագին մեջ քանիցս եղան, ու ավելի ևս շփացուցին թուրք վարիչները իրենց ապերաստնութեան և հոխորտանքին մեջ: Անոնք քաջ գիտեին, որ ինչ ալ ընեն, գերմանները ի վիճակի չեն իրենց արգելք ըլլալու, և հայերը պաշտպանելու սիրուն, նեղութիւն պիտի չպատճառեն իրենց:

Ավելի բնորոշ էին սակայն հայտարարութիւնները ուրիշ գերմանացի մը, որ կայսերին անձնական ներկայացուցիչն էր Թուրքիո մայրաքաղաքին մեջ, և որ հանդգնութիւն ունեցավ ավելի անկեղծ ըլլալու:

«Այսօր մեծագույն մասը ապրած եմ Թուրքիո մեջ, և կձանձնամ հայերը: Դիտեմ նաև, որ հայերն ու թուրքերը միատեղ չեն կրնար ապրիլ այս երկրին մեջ... հետևաբար այս ցեղերեն մեկը անհետանալու է... Ես չեմ մեղադրեր թուրքերը, որոնք հայերը անհետացնելու վրա են... Հայերը կուզեն անդամահատել Թուրքիան. այս պատերազմին մեջ

⁶ Երմանի քոմիթեիներին ամալ վն հարեթաթը իսթիլաիլէսի, իլանը մեշրուքիթգեն էվլիլ վն սոնրա» («Հայ կոմիտեներու հեղափոխական ձգտումներն ու գործունեութիւնը, Սահմանադրութենէն առաջ և հետո»), Կ. Պոլիս, 1916:

անոնք թուրքերուն և գերմանացիներուն դեմ են: Հետևաբար իրավունք չունին գոյութիւն ունենալու...»:

Բայց ամենեւնի շարաշուք դերը հայութեան ճակատագրին մեջ՝ Գերմանիոյ Պոլսոյ դեպքին վանգենհայմին էր որ ունեցաւ: Ան. Գերմանիոյ շահերը պաշտպանելին ավելին ըրաւ. գործիք դարձաւ թուրք շահերուն: Իր պաշտոնավարութեան ամբողջ շրջանին, որ երեք տարի տեւեց և որ կողոպտողներ հայ ժողովուրդի համար ամենեւնի ճակատագրական շրջանի մը, որի շրջան չըրաւ, բայց եթէ թուրքը ողորդել ու դաւել հայուն: Սկսեալ իր բացասական դիրքին հայկական բարենորոգումներու հետապնդման շրջանին, մինչև թուրքերու հանդեպ իր խրախուսական կեցվածքը հայաշինչ եղեռնի ամենեւնի բուռն շրջանին, ան ուղղակի մեղսակից մը հանդիսացաւ հայոց դահիճներուն:

Սույն վանգենհայմին էր, որ 1915 մայիս 31-ին, մեկ կողմէ կզրեր իր կառավարութեան, թէ «հայ լրտեսութեան առջև թուրք կանգնելու և նորանոր զանգվածային ապստամբութեանց առջև առնելու համար, էնվեր փաշա մտադրեր է, օգտվելով պատերազմական բացառիկ վիճակին, մեծ թիվով հայ դպրոցները փակել, արգիլել հայերէն թղթակցութիւնը, և արդի ապստամբ կեդրոններէն բոլոր կասկածելի ընտանիքները Միջագետք գաղթեցնել և կիսնդրեթ թախանձանդ, որ մենք ասոր համար իրեն խափանարար ըլլանք», և մյուս կողմէ կալելներ. «Այս միջոցները անշուշտ՝ մեծ խստութիւն են հայ ժողովուրդին համար: Բայց իմ կարծիքով, մենք զանոնք ձեռնադրեալ անշուշտ մեղմելու ենք, բայց սկզբունքով պետք չէ արգիլենք»:

Գերման կառավարութիւնը, համոզված ըլլալով հանդերձ, որ թուրքերը նպատակ ունին հայ ցեղը բնաջնջել թրքական պետութեան մեջ, վանգենհայմի միջոցով հետեւալ հուշագիրը կներկայացներ Բարձրագոյն դուռ, 1915 հուլիս 4-ին.

«Արեւելեան Անատոլիոյ հայ ժողովուրդին դեմ կայսերական կառավարութեան վճռած ճնշիչ կարգադրութիւնները թելադրված ըլլալով զինվորական պատճառներէ և օրինավոր պաշտպանութեան միջոց ըլլալով, գերմանական կառավարութիւնը հեռու է անոնց գործադրութեան հակառակելէ, որչափ ատեն որ այս կարգադրութիւնները նպատակ ունին թուրքիոյ ներքին դիրքը գորացնելու և ապահովելու զայն ապստամբութեան փորձերէ: Այս նկատմամբ գերման կառավարութեան տեսակետները բոլորովին կհամաձայնին այն մեկնութեանց հետ, զորս Բարձրագոյն դուռը տվաւ ի պատասխան այն սպառնալիքնե-

րուն, որոնք իրեն ուղղված էին համաձայնական պետութեանց կողմէ՝ Թուրքիոյ մեջ հայոց հանդեպ գործված կարծեցյալ խժոժութեանց առթիւ»:

Աղկէ քանի մը օր հետո, 1915 հուլիս 7-ին, տխրահռչակ վանգենհայմը կհաղորդեր իր կառավարութեան, թէ թուրքերը չեն բավականանար միայն ռազմաբեմի շրջաններէն տեղահան ընելով հայերը, այլ Փոքր Ասիոյ մյուս շրջաններէն ևս, ու կալելներ. «Այս պարագան և այն կերպը, որով այս տեղահանութիւնը կգործադրվի, ցույց կուտան, թէ կառավարութիւնը իրօք նպատակ ունի՝ հայ ցեղը ջնջելու թրքական պետութեան մեջ»:

Թուրքիոյ զանազան քաղաքներու գերման հյուպատոսներէն ոմանք ևս իրենց կրավորական դիրքով և երբեմն նույնիսկ իրենց խրախուսիչ կեցվածքով թիկունք եղան թուրք շարժարարներուն, թէ և այդ հյուպատոսներուն մեջ մարդասեր մարդիկ ալ շատ եղան, որ չէին կրնար ցասմամբ չլիցվել, երբ իրենց աչքերուն առջև մահալան կղրկվելին հայերը և իրենց տեղեկագիրներով մարդկութիւնը ուղեցին տեղակա դարձնել-տեղի ունեցող արհաւիրքներուն:

Դեռ խոսքը չենք ընել գերման այն սպաներուն, որոնք տեղահանութեան գործակցեցան, զինվորական անհրաժեշտութիւն մը նկատելով զայն: Ու զարմանալու չէ այդ բանին, երբ մենք իսկ վկաններն եղանք այն առեւտրական, որուն թուրք զինվորներու կողմէ առարկա եղան գերման հրամանատար ֆոն Զանդերսի իր իսկ երկու աղջիկները, և որ սակայն շուտ մը փակվեցաւ, առանց դիվանագիտական կնճռոտութեան մը տեղի տալու:

Վանգենհայմ աչքերը փակեց Պոլսոյ դեպքին իր պաշտոնին մեջ 1915 հոկտեմբեր 15-ին: Ավա՛ղ, շատ ուշ էր արդեն: Ավարտած էր հայաշինչ եղեռնին ամենեւնի ճակատագրական շրջանը իր իսկ աչքերուն տակ, իր իսկ մեղսակցութեամբ: Այդ մահը զարհուրելի կորուստ մըն էր թուրք վարիչներուն համար, որովհետեւ եթէ նույնիսկ գերմանական նույն քաղաքականութիւնը անոր հաջորդներուն ևս ուղեգիծն ըլլար, ոչ ոք սակայն անոր շափնեցուկ պիտի ըլլար թուրքին իր նախճիրներուն մեջ: Այդպէս ալ եղաւ:

Մետերնիհ, որ վանգենհայմի հաջորդներ էր, անոր մահէն հետո, իբրեւ Պոլսոյ գերման դեսպան, իր նախորդին մեղքերը ուղեց քալել, իր տեղեկագիրներուն մեջ այլևս անկողմնակալ է ան, ու չի վարանիր անոնց մեջ հայոց իսկական կացութիւնը պարզել, չմոռ-

⁸ Ափսոս, էջ 96—97:

⁹ Անդ, էջ 94:

նալով մատնանշել թուրքերուն վերաբերումը իր իսկական գույներով: Մետերնիհ ոչ իսկ տարի մը պահվեցավ սակայն իր պաշտոնին վրա ու կանչվեցավ ետ:

Հայ ժողովուրդը երախտապարտ է դեկտ. Լեփսիուսին այն մեծ ծառայություններուն համար, զորս ան իրեն մատուցց, ոչ միայն այն շրջանին, երբ ան իր ժողին մեջ կգործեր իբրև միսիոներ, այլ պատերազմի փոթորիկին ատեն, երբ ան քաջություն ունեցավ հաշիվ պահանջելու թուրքերուն գերման մեղսակիցներեն և հավաքեց փաստեր ու փաստեր, աշխարհին առջև փռելու համար երիտասարդ թուրքերու վայրագությունները, և գերման ժողովուրդին երեսին տալու իր մեղսակցությունը անոնց մեջ, հանձին իր դիվանագիտության և զինվորականության:

Այն գերմաններուն կարգին, որոնք իրենց Պոլիս բնակության ընթացքին պատերազմի տարիներուն շատ բանի իրազեկ դարձան հայկական հալածանքներուն մասին և գացին հետո աշխարհին պատմել իրենց տեսածն ու լսածը զմայլելի անկեղծությամբ մը, կարելի է չհիշել «Քյոլնիշեր ցայթունգ»-ի Պոլսո թղթակից Հերրի Շտուրմերը, որ ոչ միայն գերման և թուրք գործակցության տխուր փաստերուն արձագանք եղավ 1915—1916 տարիներուն իր թերթին ղրկած թղթակցությանց մեջ, այլ նաև Պոլսեն ակամա հեռանալ հետո, իր տպավորությունները հատորով մը ներկայացուց աշխարհի հանրային կարծիքին¹⁰:

Հիշենք նաև կիբլենխտը, որ հայկական ջարդերու մասին ստացված լուրերու ցասման տակ, բուռն զայրույթով մը հարցապնդեր էր արտաքին գործերու նախարարության դիվանագիտական բյուրոյի պետ Ֆոն Շտումմը և բացատրություններ էր պահանջեր Գերմանիո ղինակից թուրք կառավարության այս հակամարդկային և բոլոր գերմանացիները անդարմանելի կերպով արատավորող բարբարոսական արարքներու մասին, միևնույն ատեն նկարագրությունն ընելով հայոց տառապանքներուն: Գերման պաշտոնատարը, սակայն, սա շնական պատասխանը կուտար.

«Նորին կայսերական կառավարության ծանոթ է, թե հեղափոխական ցույցեր կազմակերպված են մեր թշնամիներուն կողմն և [թուրք] կառավարության դեմ շարժումներ տեղի ունեցած են հայկական նահանգներու մեջ: Որով թուրք կառավարությունը ստիպ-

ված էր տեղահան ընել միայն կարգ մը վայրերու հայ բնակչությունը և զանոնք տեղավորել ուրիշ տեղ: Առ այժմ բանակցության մեջ ըլլալով, ասկե ավելին չենք կրնար հայտարարել»:

Լեփսիուսներ շատ շունեցավ սակայն Գերմանիան պատերազմի այդ տարիներուն, որպեսզի պաշտպան կանգնին դժբախտ ժողովուրդի մը, անոր մարտիրոսագրության միջոցին: Հաղվադեպ եղան նաև կիբլենխտները՝ իրենց զայրույթի աղաղակը հնչեցնելու համար գերման ռայստագին մեջ:

Ու տեղին է ըսել այստեղ, որ հայ ժողովուրդը պիտի չկարենա երբեք մոռնալ նաև այն քանի մը օտար հյուպատոսները կամ միսիոներական առաքելությանց կարգ մը անդամները, որոնք նախախնամություն եղան իրեն համար իր մարտիրոսագրության օրերուն: Այն միսիոներներու կողքին, որոնք զանազան խայծերու ուժով հայ ժողովուրդի խիղճը գնելու եկեր էին, գտնվեցան առաքինի մարդիկ ալ, որոնք արցունք թափեցին հայ ժողովուրդին հետ, և աղետեն հետո գացին աշխարհի խիղճը խտրել, թեև անդոր եղան հաճախ իրենց բոլոր ձեռքերը՝ ցնցելու համար մարդոց քարացած հոգին: Եթե գերմանները Վանգենհայմ մը հանցին դեմը մեր սև օրերուն, մեր մեծ դաշնակիցները հետո, հատուցման ժամուն, Ֆրանքլեն Բոլյոններ տվին, որպեսզի մեր դատը հոշոտեն....:

XIV.— Ամթոքով չմնաց հայ պատմությունը

Դժբախտ բան պիտի ըլլար, եթե հայ ժողովուրդը մարտիրոսության իր տարիները պատմության հանձնել ողբով ու սուգով, և վաղվան պատմիչը պարզապես արձանագրեր, թե ան ջարդվեցավ զառնուկի մը պես, առանց ծառանալու գոնե պահ մը իր հահիճներուն դեմ:

Հայոց պատմությունը բարբախտ եղավ: Հայ ժողովուրդը ընդվզման շքեղ պահեր ևս խառնեց իր նահատակության, որպեսզի վաղվան մարդիկը չամչնան սև տարիներու գիրքը օր մը թղթատած ատեն:

Ընդվզման այդ զմայլելի դրվագները շատ չեղան թիվով, ու կարճ տևեցին: Բայց անոնք եղան այնքան վսեմ, որ հաջորդ մեր սերունդները պիտի չկրնան չխոնարհիլ հերոսական այն մարտնչուններուն առջև, որոնց ակնատես եղավ աշխարհ այնպիսի օրերու, երբոր հայոց դահիճները զգետնած ըլլալ կկարծեին դարավոր կաղնին:

Ի՞նչ պիտի կրնար ընել, արդարև, ժողովուրդ մը, որ այլևս ոչ ղեկավար ունեւ, և ոչ ապավեն, ոչ իսկ հույսի դուզն ծվեն մը, ժո-

10 Dr. Harry Stuermer, „Deux ans de guerre à Constantinople“, Paris, 1917.

ղողվորդ մը, որ անձնատուր եղեր էր արդեն իր դահիճներուն, Զեյթունն անգամ արդեն մատաղ ըրած անոնց, այնքա՛ն աժան:

Այդ ժողովուրդը կրցավ սակայն փոթորկիլ տեղ-տեղ, շմեցնել իր դահիճները, և հպարտ ներկայանալ պատմութեան առջև:

Հայ ժողովուրդի այդ հոյակապ պահերը դահիճը ինքն էր որ ստեղծեց: Անոնք հանկարծական պոռթկումներն էին ժողովուրդի մը, որ կրճնէր հանկարծ իր հուսահատութեան մեջ, ու կփորձէ խեղդել ոճրագործին վայրագ ծիծաղը իր զոհերուն դիակին առջև:

Պոռթկումը սկսավ Վանէն: Ոչ ոք խորհեր էր ապստամբիլ հոն: Երիտասարդ թուրքերն էին, որ զայն ոտքի հանեցին ու ծառացուցին իրենց դեմ: Ծիւղակներուն ամենեւնի նենգամիտներն մին՝ Զեյթուն էր զրկվեր, որպէսզի բնաջնջեց վասպուրական աշխարհը, ու ան արդեն սկսեց իր հայ ղեկավարները որսալ: Ապրիլ 16-ի և 17-ի օրերը փորձութեան պահեր եղան Վանի համար: Զեյթուն անհետացուց երկուքը հայ ղեկավարներն, ու կաշխատեց լայնցնել իր որոգայթը: Վանը ծուղակը չէր կալ: Ան պոռթկաց մեկն: Ապրտամբութունը, զոր ան սկսավ ապրիլ 20ին, եղբայրական գործակցութեան մը մեջ ձուլած բոլոր տարրերն ու տարիքները, ու դիմացուց ամբողջ ամիս մը, մինչև հասան հայ կամավորները, մեկն է այն շքեղ հերոսամարտներն, զորս երբեք ան արձանագրած ըլլա մեր պատմութիւնը: Վանը, ինքը մինակը, այդ պատմութիւնը կրնա պսակել փառքով:

Սահմաններն և ապավեններն հեռու, հայ ժողովուրդի պատմութեան ամենեւնի եղերական և ամենեւնի շքեղ դրվագներն մեկը պիտի արձանագրեր Եաբին-Գարահիսարի հերոսական ժողովուրդը դահիճներուն դեմ մղած իր զմայլելի դուրացանամարտով, 1915 հունիս 5-էն 28: Անմահն այս քաղաքը, որ Անդրանիկն էր տվեր հայ ազատագրական պայքարին, հանկարծ Ղուկաս աղբատներ ծնցուց իր ծոցն, որպէսզի պատմութիւնը չըսեն, թէ արժանի չեղավ իր ֆեդայիներուն: Որպէսզի արքայի ճամբան չըռնէ միւս հերքաղաքներուն պէս, որոնք, Կարինն սկսյալ, բռնի հանվեր լէին իրենց օջախներէն՝ հնձվելու համար ճամբան, Եաբին-Գարահիսար նախընտրեց ավելի պատվով մեռնիլ, այսինքն զենքը ձեռքին: Ու ան, ամրացած բերդին մեջ, այդ զենքը չձգեց ձեռքն, մինչև վերջին պատառը հացին: Իրենց հուսկ ճիգերուն մեջ, կովոդները իջան բերդն վար, կտրեցին թշնամիին շղթան, ու ցրվեցան դաշտերը, դեռ երկար ատեն կոխ մղելու և սակայն սպաննվելու համար քաջերու նման: Մինչ հոն, վերը, բերդին մեջ, իրենց կիներն ու մանուկները թույն կառնեին, որպէսզի

ողջ չգտնեն զիրենք թշնամին: Ու երբ, հունիսի 28-ին, թշնամին ներս մտավ բերդն, դիակներ միայն գտավ:

Հեռվէն, Միջերկրականի ափերէն, արձագանք տվավ Սվեդիան, Մուսա լեռան իր հայկական 6 գյուղերով, որոնք Բիթիասը, Հաջի-Հաբիբլին, Յողուն-օլուքը, Խղըր-բելը, Կաքը-Փը և Քերուսինն էին, և որոնք, մերժելով թուրք բարբարոսներուն հրամանը իրենց հայրենի լեռներէն բաժնվելու և տարագրութեան ճամբան բռնելու, Մուսա լեռ բարձրացան 1915 հուլիս 31-ի գիշերը, և այն տեղն, ամբողջ 40 օր, այսինքն մինչև սեպտեմբեր 12, կոխ մղեցին թրջական ստվար ուժերու դեմ, մինչև որ ֆրանսական մարտանավեր եկան Պորտ-Սաիդ փոխադրելու զանոնք: Մուսա լեռը ևս պատմութեան անցավ, իբրև մեկը այն հպարտութիւններէն, որոնցմով կողակորովին սերունդները, ամուր կառնելու համար հայրենի սրբութիւններուն և ավանդութիւններուն:

Եղեսիան նույնպէս պանծալի էջ մը կտակեց պատմութեան, ինք ևս ծառանալով իր դահիճներուն դեմ, ու մղելով հերոսական կոխ մղմը 1915 սեպտեմբեր 29-էն մինչև հոկտեմբերի վերջերը, միս-մինակը, անօգնական, իր բախտին ձգված: Եղեսիան իր կարգին ինքն ալ ցուց տվավ սերունդներուն, թէ մարդիկ չեն վախնար թիվն, եթէ իրենց մեջ բռնկած է սրբազան խնդրութիւնը, որ հայրենասիրութիւն կկոչվի: Մկրտիչ Յոթնեղբայրները նախախնամութիւնն է, որ կղրկե ժողովուրդներուն, որպէսզի չզոհն թշնամիին առջև, որքան ալ հզոր ըլլա ան:

Ու որքա՛ն իրավունք ունի մեծ վիպասանը, երբոր կզրեր, թէ Ռուֆայի անզուգական, աննախընթաց հերոսամարտը, մենմենակ բալական վէ մի պատմութիւն զարդարելու դարերի համար:

Հայոց մարտիրոսագրութեան իրենց փառքը խառնած այս շորս հերոսամարտերը կրնան անմահութեամբ պսակել որեւէ ժողովուրդ: Բայց անոնցմով չի փակվիր շարքը այն վսեմ պոռթկումներուն, զորս հայ ժողովուրդը տեղ-տեղ ունեցավ, որպէսզի դահիճը դուրսով չխողխողէ իր զոհը: Ահա Եատախը, Վասպուրականի այս արծիւբերդը, որ չուղեւով Զեյթուններու վայրագութեան ենթարկել իր գոյութիւնը, 1915 մարտ 29-էն մինչև մայիս 11, ուրեմն ավելի քան քառասուն օր, իր թշնամներուն դեմ ահալոր գոյամարտ մը մղեց, մինչև հայ կամավորները հասան Ահա Սասունը, որ նույնպէս վերջին ճիգ մը ըրավ թշնամին սարսելու, ֆեդայիներուն գերեզմանները անոնց հանձնելէ առաջ:

Ու դեռ հերոսական ի՛նչ դրվագներ արձանագրեց հայ մարտիրոսագրութիւնը մութին

մեջ: Որքա՞ն հերոսներ եղան, որոնք իրենց դահիճը զարհուրեցուցին, մահվան դեմ իրենց ցույց տված արհամարհանքով, որքա՞ն անձնավեր մարդիկ, որոնք զոհվեցան ուրիշին համար, կիներ, որոնք թույն առին կամ անդունդն ի վար գահավիժեցան, որպեսզի թուրքը չհայի իրենց, ծերունի հայ հոգևորականներ, որոնք, կորաքամակ ու կթոտ, քաղցին դեպի Գողգոթա, իրենց հոտին հետ մեկտեղ:

Եղբրական դրվագները, որոնց ականատես եղավ հայ ժողովուրդի Գողգոթան, և այն ցամաքն ու պոռթկումի վսեմ պահերը, զորս արձանագրեց հայ մարտիրոսագրության պատմությունը, ի՞նչ զարհուրելի և ի՞նչ ալ շքեղ էջերու նյութ կրնային դառնալ: Մուսա լեռը իր պանծացումը գտավ զմայլելի այն վեպին մեջ, որով Ֆրանց Վերֆել հայ ժողովուրդի մեծ ողբերգությունն ու դյուցազնությունը պատմեց աշխարհի բոլոր ժողովուրդներուն: Բայց Մուսա լեռներ շատ ունի հայ ժողովուրդը, և շատ Բագրատյաններ, որոնք կրնան աշխարհը ծունկի բերել զմայլանքով ու երկյուղածությամբ:

Պետք է բնել, ի պատիվ հայ ժողովուրդին, թե հոգեպես ամուր մնաց իր դահիճներուն առջև: Դույզն եղավ թիվը հայերուն, որոնք տկարացան փորձությանց պահուն, և շատ ավելի դույզն թիվը անոնց, որոնք դավաճանեցին իրենց ժողովուրդին: Այո, եղան քանի մը հրեշներ Արշավիր Եսայանի կամ Հարություն Մկրտիչյանի, Հմայակ Արամյանցի կամ Միհրան Յըլանճյանի, Վահե Իսաանի կամ Հիդայեթի նման, որոնք թուրք ոստիկանության աջ բազուկն էին, բայց անոնք պիտի չլինան սուլեր ձգել այն փառավոր էջերուն վրա, զորս հայ մարտիրոսագրությունը արձանագրեց իր հերոսան դրվագներով:

... Ու հիմա հայ ժողովուրդը պատմության կենդանա խիղճը խաղաղ- իր տառապանքին մեջ անգամ իր հոգին չվաճառեց ան, ու չպղծեց դարերուն բերած կտակը: Դարավերջ ստրկության մեջ իր քաջությունը կորսնցուցած ժողովուրդ մը չէր կրնար անշուշտ տկարության պահեր շունենալ: Բայց փոխարեն, որքա՞ն հերոսներ ալ ցցեց աշխարհի գոսացած խղճմտանքին դեմ, ու իր զոհերն անգամ հուսալով մեռան:

Ան արժանի եղավ իր պատմությանը:

XV.— Մարտիրոս Հայ Եկեղեցին

Մարտիրոսացավ նաև Հայ Եկեղեցին: Դահիճը լինայեց և անոր:

Ու շատ տրամաբանական էր: Պիտի չկարենար հայությունը խորտակել իսպառ, քանի կանգուն էր Հայ Եկեղեցին:

Նախ որ Հայ Եկեղեցին հովանիին տակ հայ ժողովուրդի վայելած որոշ իրավունքները կըղայնացնեին զայն, և հազար կանիծեր Ֆաթիհ սուլթանը, որ հանդուրժողության վայրկյանի մը մեջ թուլատրեր էր հունաց Պատրիարքությունը և հայկական մըն ալ ստեղծեր էր անոր կողքին: Հայոց Պատրիարքարանը, ինչպես և հունականը, երկար առե-նե ի վեր աչքի փուշ էին թուրքին, այն օրեն հետո մանավանդ, երբ երկու պատրիարքարաններն ալ տեր կանգնեցան իրենց ժողովուրդներու ազգային դատին, ինչպես և կըրվան հանդիսացան անոնց հոգեկան վերելքի ճիգերուն:

Իթթիհատին համար պատերազմը լավագույն առիթն էր հայոց Պատրիարքարանի լուծեն փրկվելու, հաշվեհարդարի ենթարկելու չարիքի այդ վտանգավոր բույնը: 1916 հուլիս 19-ին (օգոստոս 2) լույս տեսած որոշմանագրով մը լուծված կհռակվեր 1863-ի Ազգային Սահմանադրությունը, իբրև արմատը բոլոր չարիքներուն: Եվ հետո, ի՞նչ կարիք կար Պատրիարքարան մը պահել Պոլիս, ուրիշ մը Երուսաղեմ և ասոնց կողքին՝ Կաթողիկոսություն մըն ալ Կիլիկիո մեջ. ի՞նչ հարկ այսքան հովվապետներու, երբոր հոտ չկար կամ պիտի չմնար շուտով: Եվ ահա նույն որոշմանագրով, բոլոր այս հաստատությունները կվերածվեին հոգևոր միակ իշխանության մը, կեդրոնացած Կիլիկիո Սահակ կաթողիկոսին անձին մեջ, ողջ մնացած քանի մը հայ հոգևրականներե սինոդ մը ունենալով իր կողքին:

Երիտասարդ թուրքերը մեկ հարվածով կընջեին այսպես դարերու ընթացքին նվիրագործված օրինական կացություն մը, և կստեղծեին իրավական նոր վիճակ մը, ուր հայ եկեղեցական իշխանությունը այլևս խրտվիլակ մը միայն կդառնար:

Հայ Եկեղեցին իր դիրքն ու հեղինակությունը կկորսնցներ այսպես:

Երիտասարդ թուրքերը շատ լավ գիտեին, որ Հայ Եկեղեցին պատնեշի դեր է կատարած դարերով հայ ժողովուրդին համար, ոչ միայն տեր կանգնելով անոր իրավունքներուն աշխարհի առջև, այլ նաև հույսի վառարան մը դառնալով անոր: Ու ան պիտի շարունակեր այդ հույսի օջախը մնալ, քանի հոգևորականություն մը գտնվեր անոր գլուխը:

Հոտը բնաջնջած ատեն, լինայեց նաև հովիվին: Եվ արդարև, Հայ Եկեղեցին իր բովանդակ հոգևորականությունը զոհ տվավ հայաջինջ սարսափներուն: Գավառական թեմերու առաջնորդներեն, առաջնորդական փոխանորդներեն և վանահայրերեն սկսյալ

մինչև գյուղերու համեստ քահանաները երիտասարդ թուրքերու վայրագության զոհ գացին, սպանվելով երբեմն այնպիսի շարժարանքներու և խռովանքումներու տակ, որոնց քով կնսեմանային հին սուրբերու կրած շարժարանքները:

Չմոռնանք հիշել, որ հայ կաթոլիկ հոգևորականությունը ևս իր արյան տուրքը տվավ եղեռնին: Կեսարիո, Խարբերդի, Սեբաստիո, Մերդինի, Խարբերդի թեմակալ առաջնորդներեն զատ, որոնք տանջանքներու մեջ նահատակված են ջարդարարներեն, զանազան գավառներու, ինչպես Կարինի, Խոտորջուրի, Ալաշկերտի, Բասենի, Մշո, Սեբաստիո, Կյուրինի, Մալաթիո, Տրապիզոնի, Ադանայի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի և Մերդինի մեջ գործող քանի մը տասնյակ վարդապետներեն քիչերը միայն կրցան դառնալ հո:

Հայ Եկեղեցին ու հայ եկեղեցականը արժանի եղան իրենց հավատքին ու իրենց ժողովուրդին: Անոնք երբեմն այնպիսի դուրացական դրվագներ հանձնեցին հայոց պատմության, որոնցմով չի կրնար չհպարտանալ հայ ժողովուրդը, և որևէ ժողովուրդ:

Զսպե՛ արցունքդ, ընթերցող, եթե կրնաս, երբոր հիշեմ քեզ սա ծերունի քահանան, որ կթոտ ոտքերով կբալե Դեր-Չոր գացող քաղաքանին հետ, խաշն ու սուրը ձեռքին, և որ կըսե իր շուրջիններուն, երբ կզգա, թե ջարդարարներն պաշարված է քարավանը:

— Զավակնե՛րս, քանի մը ժամեն հարձակում պիտի կրենք և մեզ բոլորս պիտի սպանեն: Ամենքս մեկ ուխտենք քաջ ըլլալ. երբ հարձակումը սկսի, ամեն մեկս թշնամի մը սպաննենք, սպաննվելի առաջ, որպեսզի օրհնյալ ըլլա մեր հիշատակը...:

Հետո դառնալով քանի մը փոքրիկներու, որ իր շուրջն էին, կըսե.

— Փախե՛ք, տղաքս, և եթե ողջ մնաք, օր մը այս բոլորը պատմեցե՛ք անիծված աշխարհին...:

Իսկ սա մյո՛ւս քահանան, Ուրֆայի Տ. Գորեգիներ, որ թուրքերուն գնաց հանձնվիլ երեցկնոջ հետ, որպեսզի իր հոտը փրկե, և որուն համար մեծ վիպասանը գրեց. «Ուրֆայի հայոց այս հեղ ու խոնարհ քահանան և իր հոտի ընտիրները կարողացան մեծ լինել հավիտենականության համար»:

(Շարունակելի)